

Tomasz Kawski

Z DZIEJÓW ŻYDOWSKIEGO SAMORZĄDU W II RZECZYPOSPOLITEJ. ŻYDOWSKIE GMINY WYZNANIOWE NA KUJAWACH WSCHODNICH W LATACH 1918–1939

Status prawny żydowskiego samorządu

a) Podstawy ustrojowe żydowskiego samorządu

Status gmin żydowskich w odrodzonej Rzeczypospolitej określał dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. „O zmianach organizacyjnych gmin żydowskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego”. W niewielkim stopniu modyfikował przepisy ustanowione rozporządzeniem z 1 listopada 1916 r. przez okupacyjne władze niemieckie. Zachowano religijny charakter gmin wyznaniowych żydowskich. Nadal obowiązywał ludność żydowską przymus należenia do gminy wyznaniowej, stanowiącej korporację przymusową. Nowością było wprowadzenie pięcioprzymiotnikowej ordynacji wyborczej do władz gmin, w miejsce obowiązującego w ustawodawstwie zaborczym systemu kurialnego z cenzusami wykształcenia lub odpowiednio wysokim statusem majątkowym. Prawa wyborcze przysługiwały wyłącznie mężczyznom od 25 roku życia (czynne) i od lat 30 (bierne) zamieszkałym przez co najmniej jeden rok w obrębie gminy. Wzrosły uprawnienia władz państwowych wobec żydowskich reprezentacji. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, (dalej cyt.: MWRiOP) zatwierdzał wybory rabinów oraz nominacje osób powoływanych do Rady Religijnej – naczelnego organu Żydowskiego Związku Religijnego. Ponieważ instytucja ta nigdy nie została wyłoniona, MWRiOP pozostał najwyższym decydem w sprawach związanych z zatwierdzaniem budżetów i uchwał zarządów gmin, decyzji nakładających na członków gmin przymusowych opłat i wysokością wymiaru składek gminnych. W terenie jego reprezentantami byli starostowie¹. Wiele szczegółowych rozwiązań prawnych z czasów zaborów, a nadal obowiązujących

¹ M. Ringel, *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftk, t. 2, Warszawa 1936, s. 244–248; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988, s. 183–184.

w II Rzeczypospolitej, regulujących status ludności żydowskiej, stało w sprzeczności z konstytucją uchwaloną 17 marca 1921 r. Prace nad nową ustawą o uchyleniu przepisów rosyjskich ograniczających równouprawnienie Żydów trwały przez 7 lat. Uchwalona 13 marca 1931 r. ustawa o uchyleniu przepisów wyjątkowych związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią ostatecznie zrównała w prawach obywateli polskich wyznania mojżeszowego. Zmianie nie uległ jednak status gmin żydowskich ustanowiony dekretem z 7 lutego 1919 r. Kolejne rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z lat 1927–1928 rozciągnęły jego moc obowiązującą na cały obszar państwa polskiego z wyjątkiem województwa śląskiego.

Rozporządzenie MWRiOP z dnia 5 kwietnia 1928 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego² stanowiło, że gminę wyznaniową żydowską tworzyli mieszkańcy pojedynczej gminy politycznej, jeśli zdołali podołać ciężarom związanym z jej finansowaniem lub kilku gmin (art. 2). Na Kujawach wschodnich³ funkcjonowało w okresie międzywojennym 15 gmin wyznaniowych (Aleksandrów Kujawski-Nieszawa, Brześć Kujawski, Chodecz, Ciechocinek-Służewo, Izbica Kujawska, Kowal, Lubień, Lubraniec, Osiecin, Piotrków Kujawski, Przedecz, Radziejów, Skulsk, Sompolno, Włocławek). Tworzyli je Żydzi zamieszkali w poszczególnych miejscowościach oraz ich okolicach. Żydzi z Ciechocinka i Służewa oraz Aleksandrowa Kujawskiego i Nieszawy tworzyli dwie gminy wyznaniowe. Nieliczni Żydzi mieszkający we wsiach podlegali najczęściej najbliższej położonej gminie żydowskiej.

Gminy żydowskie zostały podzielone na dwie grupy: mniejsze (art. 4) i wielkie. Te ostatnie liczyły ponad 5000 członków (art. 14). Jedyne gmina wyznaniowa żydowska we Włocławku zaliczała się do grupy gmin wielkich. Władzę nad gminami mniejszymi sprawowały Zarządy Gmin, w skład których wchodziło początkowo czterech⁴, a po wyborach 1931 r. – ośmiu wybieranych członków⁵ oraz każdorazowo

² Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej, (dalej cyt.: Dz. U. RP), nr 52, poz. 500.

³ Kujawy w wyniku rozbiorów uległy po 1815 r. podziałowi. Część zachodnia z Bydgoszczą, Inowrocławiem znalazła się w granicach państwa pruskiego (niemieckiego), część wschodnia z Brześciem Kujawskim i Włocławkiem w granicach zaboru rosyjskiego. Aż do 1 kwietnia 1938 r. powiaty były podzielone. Część zachodnia przynależała do województwa poznańskiego (powiaty inowrocławski, inowrocławski grodzki, bydgoski, bydgoski grodzki, częściowo mogileński), wschodnia do województwa warszawskiego (powiaty: nieszawski, włocławski, fragment kutnowskiego) i we fragmencie województwa łódzkiego (powiaty kolski, koniński). Te ostatnie włączono po 1 IV 1938 r. do województwa poznańskiego. Od 1 kwietnia 1938 r. większość znalazła się w granicach województwa pomorskiego.

⁴ I. Gładysz, *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Lublinie w latach 1918–1939*, [w:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, pod red. T. Radzika, Lublin 1995, s. 155–157. Dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. uzupełniało rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 28 marca 1919 r. o organizacji Żydowskiego Towarzystwa Religijnego.

⁵ F. Hefter, *Najnowsza ustawa kahalna*, Stanisławów (brw), passim. Tę liczbę członków zarządu wraz z 8 zastępcami – jak się wydaje – wprowadził dla części gmin MWRiOP rozporządzeniem

rabin gminy (art. 4). Pracami gminy kierował Przewodniczący Zarządu, wybierany spośród jego członków (art. 9). Moc prawną zyskiwały dokumenty gminne z chwilą ich podpisania przez Przewodniczącego lub jego zastępcę i dwóch członków Zarządu oraz opieczętowaniu pieczęcią gminną (art. 10). Gminami wielkimi kierował Zarząd Gminy, stanowiący organ wykonawczy, oraz Rada Gminy, której przypisano funkcje ustawodawcze. Liczba członków władz była regulowana odrębnymi przepisami MWRiOP⁶. W gminie wrocławskiej Rada liczyła po wyborach 1924 r. – 15 członków, w latach 1931–1939 ich liczbę ograniczono do 12 osób. Analogicznie liczba członków Zarządu wynosiła 10 i 8 osób i każdorazowo w jego składzie zasiadał rabin⁷. Rada Gminy wybierała Zarząd w oparciu o zasady proporcjonalności (art. 17) w zależności od wpływów politycznych poszczególnych ugrupowań. Wybory Zarządu w gminach wielkich odbywały się według następującej procedury. Nowo wybrani radni (parnesi) gminy wybierali ze swojego grona lub członków gminy posiadających bierne prawo wyborcze – członków Zarządu (dozorzy). Na miejsce radnych wybranych do Zarządu wchodził do Rady kolejny zastępca z danej listy wyborczej⁸. Przygotowaniem wyborów zajmowały się Komisje Wyborcze, w skład których wchodziło w gminach mniejszych 3 członków Zarządu Gminy i 7 członków gminy oraz 3 zastępców, w gminach wielkich analogicznie: 5 członków Zarządu, 11 członków gminy i 5 zastępców (paragraf 14). Po zamknięciu spisu wyborców Komisja Wyborcza przez 5 dni przyjmowała listy kandydatów na członków Zarządu i ich zastępców lub członków Rady i zastępców (paragraf 29). Każdą z list kandydatów przedstawić musiało co najmniej 15 członków gmin mniejszych i 50 w gminach wielkich. Nadawano im kolejne numery w miarę ich składania z pominięciem numeru dziewiątego (paragraf 30). Wybory odbywały się w ciągu jednego dnia pomiędzy godziną 8.00 a 20.00 (paragraf 47). Wybory do Zarządu w gminach wielkich przeprowadzano według procedury: Komisję Wyborczą wyłaniano spośród nowo obranych członków Rady Gminy w składzie 5 osób i 5 zastępców (paragraf 64). Listy przyjmowano po podpisaniu ich przez 3 członków Rady (paragraf 68)⁹.

---

z dnia 23 grudnia 1927 r., które następnie powtórzono w paragrafie 2 rozporządzenia MWRiOP z 24 października 1930 r. w sprawie regulaminu wyborczego dla wyboru organów gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego.

⁶ Ibidem, passim; H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. 1, *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937, s. 113–115.

⁷ Zarządzenie MWRiOP z dnia 30 lipca 1936 r. w sprawie liczebnego składu członków rady i zarządu dla poszczególnych gmin wyznaniowych żydowskich wielkich, *Dziennik Urzędowy MWRiOP*, (dalej cyt.: Dz. U. MWRiOP), nr 8, poz. 150; J. Dawidsohn, *Gminy żydowskie (z tekstami ustaw i rozporządzeń)*, Warszawa 1931, s. 99. W Warszawie liczba członków Rady Gminy wynosiła 50 osób, Zarządu 11, analogicznie w Łodzi 25 i 8, w Kaliszu i Kole 17 i 8.

⁸ A. Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988, s. 166–167.

⁹ Rozporządzenie MWRiOP z dnia 24 października 1930 r. sprawie regulaminu wyborczego dla wyboru organów gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej z wyjątkiem województwa śląskiego, Dz. U. RP z 5 listopada 1930 r., nr 75, poz. 592.

Zarząd sprawował wyłączną jurysdykcję nad administrowaniem gminą z wyjątkiem kompetencji, które ustawodawca przypisał Radzie Gminy. Do ważniejszych z nich należały: uchwalanie budżetu i jego nowelizacje, oznaczanie wysokości składek i ich poboru oraz wyznaczanie opłat, zaciąganie pożyczek, zakładanie i zarządzanie gminnymi zakładami i fundacjami, wybór rabina i podrabinów (art. 21). Niezależnie od wielkości wszystkim gminom przypisano konieczność zaspokajania potrzeb religijnych ich członków (organizowanie i utrzymywanie rabinatu, synagog, domów modlitw, łaźni rytualnych, cmentarzy, opieka nad wychowaniem religijnym młodzieży, zabezpieczenie zaopatrzenia w koszerne mięso, zarządzanie majątkiem gmin). Przyznano gminom także prawa do prowadzenia działalności dobroczynnej i powoływania w tym celu instytucji charytatywnych (art. 3).

Najważniejszą postacią w gminie, której postawa, poglądy i działania wpływały na funkcjonowanie żydowskich społeczności, był rabin. W świetle stanowionego prawa rozróżniano urząd rabina i podrabina. Ci ostatni występowali w regionie tylko w gminie wrocławskiej. Urzędy rabinackie były dożywotnie (art. 44). Przypisano im nadzór nad urządzeniami religijnymi, nauczycielami w szkołach wyznaniowych żydowskich, rzeźnikami rytualnymi. Rabin posiadał wyłączność na udzielanie ślubów i rozwodów w obrębie swojej gminy. Wydawał zaświadczenia zezwalające na naukę religii, mógł przewodzić sądowi rozjemczemu – Bejt Din (hebr. *dom sądu*), orzekającemu w sprawach religijnych. Jego obowiązkiem było także wygłaszanie kazań w soboty i święta żydowskie oraz w trakcie świąt państwowych (art. 47). W gminach mniejszych rabinów wybierali członkowie gminy, posiadający czynne prawa wyborcze, w czteroprzymiotnikowym głosowaniu (art. 8), w gminach wielkich – Rada Gminy (art. 21). Rabin nie mógł uczestniczyć w przeprowadzaniu transakcji handlowych (art. 43). Kandydat ubiegający się o stanowisko rabina musiał znać język polski i hebrajski w mowie i piśmie. W latach 30. dodatkowo składał egzamin ze znajomości języka polskiego przed specjalną komisją państwową, jeśli nie ukończył szkoły powszechnej, równorzędnej żydowskiej lub ogólnokształcącej. Minimalny wiek kandydata na rabina rozporządzenie MWRiOP z 24 października 1930 r. określiło na 23 lata¹⁰. Uposażenie rabina regulowała umowa zawierana z władzami gminy. Przy jego ustalaniu brano pod uwagę stan finansów gminy, liczbę wyznawców oraz poziom wykształcenia ogólnego i religijnego. Wdowy po rabinach pobierały połowę pensji zmarłego. Wspólnie z osieroconymi dziećmi emerytura nie mogła być wyższa od pensji rabinackiej¹¹.

Niektórzy urzędnicy gmin (rabini, kantorzy, szkolnicy) poza przewidzianymi w budżecie dochodami partycypowali w części dochodów pośrednich. W gminie wrocławskiej od ślubów w zależności od zamożności małżonków, pobierano dla

¹⁰ Dz. U. RP z 5 listopada 1930 r., nr 75, poz. 593; I. Gładysz, op. cit., s. 157–158.

¹¹ Zarządzenie MWRiOP z dnia 28 grudnia 1936 r. o pensji i emeryturze rabinów i podrabinów oraz o zabezpieczeniu pozostałych po nim wdów i sierot, Dz. U. MWRiOP, 1936 nr 4, poz. 83.

rabinatu 25–40%, kantora 12–20%, szkolników 7–10%¹². W gminach mniejszych rabin najczęściej otrzymywał całość dochodów płynących ze ślubów¹³.

Głównymi źródłami dochodów gmin były składki gminne – tzw. etat gminny (podatki bezpośrednie) oraz opłaty pochodzące z uboju rytualnego. Niewielkie sumy pochodziły z opłat za działki grobowe, nagrobki, zameldowanie dziecka itp. (podatki pośrednie). Dodatkowymi źródłami dochodów budżetowych były wpływy z nieruchomości, fundacji, legat¹⁴. Rozporządzenie MWRiOP z 9 września 1931 r. regulowało zasady prowadzenia gospodarki finansowej gmin żydowskich¹⁵. Zasady w nim zawarte obowiązywały od 1 stycznia 1933 r. (paragraf 20). Organem zwierzchnim, który mógł interweniować na każdym szczeblu działań gospodarczych, był starosta, wojewoda oraz MWRiOP. Do opłacania składek zobowiązano pełnoletnich członków gmin obojga płci, o ile w dniu uchwalenia składki mieszkali, co najmniej od roku, w jej obrębie lub czerpali środki z tytułu wykonywanej pracy z handlu, rzemiosła, przemysłu, posiadali tytuły własności do majątku nieruchomego (paragraf 14). Podstawą do opłacania składki dla poszczególnych płatników była wysokość opłacanych podatków (przemysłowego w formie świadectwa przemysłowego, podatek gruntowy lub od nieruchomości, państwowy podatek dochodowy, podatek dochodowy od uposażeń służbowych) w roku poprzedzającym rok poboru składek, nie wyższy jednak niż 10%. Składka minimalna nie mogła być niższa niż 5 zł¹⁶ (paragraf 16 i 17). Z opłacania etatu zwalniano osoby „[...] których ubóstwo jest bezwzględnie stwierdzone lub stale korzystają z dobroczynności publicznej oraz rabini i podrabini [...]” (paragraf 18). Do czasu ukonstytuowania się rozporządzenia obowiązywał system szacunkowy przy nakładaniu wymiaru składki¹⁷. Komisja Szacunkowa przy

¹² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt.: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej cyt.: UWPT), sygn. 5449, Statut opłat administracyjnych i taks na rzecz Gminy Wyznaniowej m. Włocławka z 28 marca 1936 r., Dział II „A” Śluby (paragraf 4).

¹³ Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku (dalej cyt.: APToW), Starostwo Powiatowe we Włocławku (dalej cyt.: SPW), sygn. 890, Uchwała gminy w Lubrańcu z 31 sierpnia 1933 r. w sprawie opłat na rzecz gminy. Analogicznie uchwały w Brześciu Kujawskim – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej cyt.: AŻIH), Żydowska Gmina Wyznaniowa Włocławek (dalej cyt.: ŻGWW), sygn. 113/6/2, w Kowalu (APToW, SPW, sygn. 805).

¹⁴ A. Pakentreger, op. cit., s. 167.

¹⁵ *Dodatek do wydawnictwa Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich. Nowe rozporządzenia, zarządzenia, przepisy. Rok 1931*, oprac. J. Grynsztejn, I. Kerner, Warszawa (brw), s. 15–24.

¹⁶ W praktyce przepis ten był przestrzegany. Rosnące zubożenie członków gmin w latach 30. sprawiło, że normą było nakładanie wymiaru składki minimalnej, niezależnie od wielkości gminy, najczęściej w wysokości 2–3 zł.

¹⁷ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11, Regulamin poboru opłat i składek gminnych w Żydowskiej Gminie Wyznaniowej w Lubrańcu z 1929 r. Przewidywał, że wszelkie opłaty za usługi religijne (śluby, obrzezania, mykwy, pogrzeby) i ich wysokość były uzależnione od zamożności członka gminy (paragraf 4). Tę zaś ustalano rokrocznie przy sporządzaniu spisu rodzin żydowskich i ustalaniu zamożności ich członków. Klasyfikowano płatników składek do 4 kategorii majątko-

gminie brała pod uwagę z jednej strony dochody uzyskiwane przez każdego płatnika, z drugiej jego majątek, stan rodzinny i dotychczasową ofiarność na rzecz gminy¹⁸ (paragraf 21). Od wymiaru składki przysługiwał 14-dniowy termin wniesienia zażalenia do starostwa za pośrednictwem Zarządu Gminy (paragraf 24). W przypadku zwłoki we wnoszeniu opłat podlegały one przymusowej egzekucji (paragraf 31–32). W przypadku podatków pośrednich wprowadzono stawki za ubój rytualny i opłaty za miejsca na cmentarzu i pomnikowe¹⁹, które nie mogły przekraczać wyznaczonych rozporządzeniem granic (paragraf 10 i 11).

b) Założenia ustawowe a praktyka życia gminnego

Na bieżącą działalność żydowskiego samorządu w Polsce międzywojennej poza uwarunkowaniami wewnętrznymi istotny wpływ, zwłaszcza w warstwie politycznej i gospodarczej, wywierała działalność organów nadzorczych. Zjawisko to spotęgowało się w latach 30. Instrumentem, który pozwalał na kontrolę funkcjonowania i ewentualną ingerencję w wewnętrzne sprawy żydowskiego samorządu, były lustracje gmin. Systematycznie zaczęto je przeprowadzać w końcu lat 20. W okresach wcześniejszych zdarzały się sporadycznie. W trakcie kontroli ograniczono się przede wszystkim do finansów i budżetu. W gminach w pierwszych latach istnienia państwowości polskiej na ogół nie przywiązywano większej roli do przestrzegania procedur administracyjnych. Wyjątkiem była gmina włocławska. Większą dbałość w działalności administracji zaczęto przejawiać w gminach mniejszych w latach 30., choć i w tym okresie zdarzały się zaniedbania, np. wojewoda łódzki ukarał w 1935 r. każdego z członków Zarządów 11 gmin (w tym i gminy żydowskiej w Skulsku) 100 zł grzywny za nieprzesłanie, pomimo dwukrotnych upomnień, w terminie list składek i budżetów starostom²⁰. Ingerencję ułatwiał fakt, że w żadnej z mniejszych wschodniokujawskich gmin żydowskich nie uchwalono regulaminów obrad Zarządu Gminy. Dokument taki posiadała jedynie gmina wielka we Włocławku. Także księgi protokołów posiedzeń Zarządów zaczęto prowadzić w większości gmin dopiero w latach 30. Sposób ich prowadzenia na ogół pozostawał „poprawny”, a w kilku

---

wych. Ogólną sumę składki gminnej dzielono na 10 części. Członkowie najzasobniejsi finansowo (I kategoria majątkowa) uiszczali łącznie 4 części składki, II kategoria – 3 części, III kategoria – 2 części, IV kategoria – 1 część (paragraf 5).

¹⁸ Zwłaszcza ten ostatni zapis często był podstawą do zaniżania przez członków Komisji Szacunkowych wysokości płaconej składki niektórym zamożniejszym członkom gmin, co wywoływało liczne protesty i skargi.

¹⁹ Za ubój rytualny wołu lub krowy – 8 zł, cielęcica, owcy, barana – 3 zł, indyka – 1,4 zł, gęsi – 1 zł, kaczki – 0,5 zł, kury – 0,4 zł, kurczęcia – 0,2 zł, gołębia – 0,1 zł. Za opłaty cmentarne w gminach mniejszych – od 10 do 500 zł, w gminach wielkich – od 10 do 1000 zł, za opłaty pomnikowe analogicznie od 10 do 1000 zł oraz 10 do 10 000 zł. Ludność uboga miała wносить opłaty w maksymalnej wysokości 10 zł.

²⁰ Archiwum Państwowe w Poznaniu. Oddział w Koninie (dalej cyt.: APPoK), Starostwo Powiatowe Konińskie (dalej cyt.: SPKon.), sygn. 382, Okólniki Wojewody Łódzkiego do Zarządów Gmin Żydowskich z dnia 1 grudnia 1934 r., z 21 stycznia 1935 r. oraz 10 lutego 1935 r.

gminach (Lubraniec, Chodecz) „bardzo dobry”. Wątpliwości starostów prawie zawsze budziły sprawy rozliczeń budżetów gmin, sprawy związane z prowadzeniem księgowości. Ich stan w języku urzędniczym określano jako „niedbały”, „niefachowy, jednak przejrzysty”, „dostateczny”. Stałym zjawiskiem, które piętnowano podczas lustracji, były zaniedbania w ewidencjonowaniu członków gminy.

W gminach mniejszych dogodnym argumentem, do którego wielokrotnie się odwoływano przy zatargach, były zarzuty nadużyć finansowych, jakich dopuszczali się urzędnicy gminni. Był to argument o tyle wygodny, że trudno było z nim polemizować osobie obciążanej, ponieważ najczęściej całością spraw zajmował się jeden urzędnik. Ich wyjaśnienie najczęściej nie wskazywało na poważne wykroczenia. Dominowały wśród zarzutów: brak terminowego wystawiania dowodów rachunkowych i ich antydatowanie, zwłoka we wpłatach niewielkich sum do kasy gminnej części dochodów i późniejsze ich księgowanie.

Stałe napomnienia dotyczyły kwestii związanych z przestrzeganiem higieny w rzeźniach i jatkach oraz łaźniach rytualnych. Problemem, z którym borykały się wszystkie zarządy gmin, było pokątne rzeźactwo rytualne. W tej dziedzinie życia gminnego zanotowano największą ilość nieprawidłowości, które pojawiały się w każdej gminie, praktycznie co kilka czy kilkanaście tygodni. Zjawisko to w znaczący sposób uszczuplano dochody gmin. Stąd w tej sprawie wszystkie zarządy wykazywały solidarność w zwalczaniu tego procederu, wprowadzając koncesje na sprzedaż mięsa z uboju rytualnego. W powiecie wrocławskim w 1930 r. były to 24 placówki sprzedające surowe mięso i drób²¹.

Tak jak w drugiej połowie lat 20. zapanował pewien ład w prowadzeniu spraw administracyjnych i rachunkowości, tak nie nastąpiła normalizacja w prowadzeniu gospodarki budżetowej. Chaos pogłębiał się wraz z malejącymi opłatami uiszczanymi przez członków gmin. Rosło zadłużenie zewnętrzne, jak i wewnętrzne gmin wobec własnych urzędników. Aby sprostać obciążeniom, gminy od końca lat 30. zaciągały krótkoterminowe pożyczki u osób prywatnych na sumy od 50 do 1200 zł na pokrycie opłat na Kasy Chorych, Zakład Ubezpieczeń od wypadków, od ognia itd. Starostowie wskazywali, że jedyną metodą przywrócenia stabilności finansowej gmin miała być likwidacja zadłużenia przez ścisłe wykonywanie budżetu przez najbliższe 3–4 lata²².

²¹ APToW, SPW, sygn. 1316. We Wrocławku było ich 14, w Przedczu 2, w Lubieniu 2, w Chodczu 1, w Kowalu 2, w Brześciu Kujawskim 2, w Lubrańcu 1.

²² AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/8, 113/7/1, 113/7/5, 113/9/5–6, 113/10/5–6, 113/11; APToW, SPW, sygn. 812, 848, 850, 852, 854, 858, 865, 866, 868, 877, 879, 882, 883, 884, 885, 887, 890, 896, 897; APB, UWPT, sygn. 4496, Protokoły lustracji gmin wyznaniowych żydowskich w Chodczu (15 czerwca 1928 r., 27 maja 1929 r., 27 lutego 1930 r., 23–24 lutego 1931 r., 4–5 maja 1932 r., 19 czerwca 1933 r., 29 marca 1935 r.), z Brześcia Kujawskiego (październik 1925 r., grudzień 1926 r., 28 lutego i 2 marca 1930 r., 25–26 lutego 1931 r., 24–25 kwietnia 1932 r., 13 marca 1933 r., 6 marca 1934 r., 6 marca 1935 r., 4 kwietnia 1935 r., 14 czerwca 1938 r.), z Kowala (11–12 lutego 1931 r., 28–29 kwietnia 1932 r., 22 marca 1934 r., 23 marca 1935 r.), z Lubienia (2 czerwca 1929 r., 10–11 lutego 1930 r., 11–12 marca 1931 r., 6–7 lutego

Stałym elementem życia politycznego były tarcia pomiędzy antagonistycznymi grupowaniami. Aktualnie posiadająca większość we władzach każdej z gmin starała się przed wyborami osłabić przeciwników politycznych. Posługiwano się metodami legalnymi, jak i tymi, które znajdowały się na pograniczu prawa. Jedną z nich było pozbawianie praw wyborczych. Powoływano się przy tym na rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 października 1927 r.²³, które dopuszczało czasowe pozbawienie członka gminy praw wyborczych, jeśli przeciwko niemu toczyło się postępowanie upadłościowe, utracił prawa obywatelskie, był ubezwłasnowolniony, odbywał karę więzienia i korzystał z dobroczynności publicznej (art. 5). Zwłaszcza ten ostatni zapis stwarzał podstawy do dowolnej interpretacji. Np. osobę płacącą etat pomijano powołując się na udzielenie jej zniżek przy wnoszeniu innych opłat gminnych np. związanych z pogrzebem czy doraźną pomocą w chorobie itp.²⁴ Dalsze ograniczenia wprowadzało rozporządzenie MWRiOP z 24 października 1930 r. regulujące ordynację wyborczą do władz gminnych. Jeden z paragrafów pozwalał na pominięcie w spisie wyborców osób, które występowały publicznie przeciwko wyznaniu mojżeszowemu. „[...] Przepis ten równie elastyczny, jak niejasny... umożliwi pewnym stronnictwom unieszkodliwienie lub co najmniej osłabienie jeszcze przed aktem wyborczym przeciwników, nie cieszących się względami danej większości komisji wyborczej [...]” zauważał Michał Ringel²⁵. Uwagi te w pełnej rozciągłości znajdowały swój praktyczny wymiar przed wyborami do władz gmin. W miejsce pominiętych wpisywano czasem osoby niepłacące składek lub osoby, które nie ukończyły 25 roku życia, a więc nie posiadały czynnego prawa wyborczego. Szerokie możliwości ingerencji stwarzał także zapis przyznający władzom państwowym wszystkich szczebli wpływ na czynności poprzedzające wybór władz gminnych oraz możliwość decydowania o składzie komisji wyborczych, komisji reklamacyjnych, list wyborczych²⁶.

Powszechnie uskarżano się na faworyzowanie, przy ustalaniu wysokości składek gminnych przez Komisje Szacunkowe, członków rodzin, osób sympatyzujących z grupowaniem posiadającym większość we władzach gminy²⁷. Czy oskarżenia

---

1932 r., 17 marca 1933 r., 10 kwietnia 1934 r., 30 kwietnia 1935 r.), z Lubrańca (styczeń 1923 r., listopad 1924 r., grudzień 1927 r., 30 maja 1928 r., 20 września 1928 r., 13 czerwca 1929 r., 12–13 lutego 1930 r., 15–16 lutego 1931 r., 11–12 kwietnia 1932 r., 7 marca 1934 r.), z Włocławka (10 marca–2 kwietnia 1931 r., 12–14 lutego 1934 r.).

²³ Dz. U. RP, poz. 500. Tekst jednolity z 5 kwietnia 1928 r.

²⁴ Np. w gminie Izbica Kujawska obniżono pewnej osobie opłatę pomnikową po śmierci ojca. Decyzję Zarząd uzasadniał ożywioną działalnością na rzecz dobroczynności oraz bieżącymi kłopotami finansowymi. Jednocześnie osoba ta figurowała w spisie wyborców do władz gminy. Od wyborów odsunięto jednak osoby, którym obniżono stawkę za zameldowanie dziecka, mimo że nie korzystały z innych form pomocy charytatywnej i opłacały etat.

²⁵ M. Ringel, op. cit., s. 247.

²⁶ APToW, SPW, sygn. 835, 844, 870, 889. Dokumentacja z wyborów do władz gmin żydowskich w Brześciu Kujawskim i Lubrańcu.

²⁷ APToW, SPW, sygn. 844, Protest Żydów z Lubrańca z 22 maja 1928 r.; APToW, SPW, sygn. 898, Protest członków Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Lubrańcu wobec budżetu z 7 maja

rokrocznie kierowane do starostów były zasadne, pozostaje kwestią otwartą, ponieważ nie wiemy na ile interweniujący urzędnicy rządowi kierowali się w swoich decyzjach literą prawa i rzeczywistością krzywdą jednostek, na ile zaś własnym uznaniem w kreowaniu lokalnej polityki narodowościowej.

Opozycję w łonie każdej z gmin starano się osłabiać także metodami nie wprost. Ograniczano wysokość środków zapisanych w budżetach gmin na remonty, szkolnictwo, zapomogi i subwencje dla poszczególnych instytucji charytatywnych, kulturalnych, religijnych, oświatowych. Środowiska niechętne ortodoksom, a posiadające przewagę w zarządach opóźniały wypłaty pensji dla rabina, rzezaków i innych urzędników gminnych lub wdowom po rabinach. Zamykano szkoły religijne, odwoływano niektórych urzędników²⁸. Przyzwalano czasowo na pokątne rzezactwo. Kierując się chwilowymi korzyściami przez pewne grupy interesu. Z kolei ortodoksi będący u władzy zwiększali pensje rabinom i rzezakom kosztem subwencjonowania instytucji znajdujących się pod wpływami syjonistów czy socjalistów²⁹. Częstą formą

1935 r. Wskazywano, że lewicowy Zarząd, który ułożył budżet i składki w taki sposób, by wygrać zbliżające się wybory. Zawyżano stawki dla członków innych partii, nieproporcjonalnie do ich faktycznej zamożności. Dla członków swojego ugrupowania nałożono składki w wysokości po 5 zł. Dwa lata wcześniej w tej samej gminie w proteście wskazywano imienne przykłady. Podano, że właściciel olejarni i 2 nieruchomości – Mordka Jatkowski płacił tylko 12 zł, inny zamożny szewc – Alje Szoel Ajzyk zaledwie 10 zł (APToW, SPW, sygn. 883); Podobne protesty zgłaszało 33 członków gminy w Brześciu Kujawskim w 1935 r. Wskazywano na chęć zemsty ze strony ustępującego Zarządu, składającego się większości z Bundu, na przeciwnikach politycznych. Ich wysokość zawyżano sympatykom Bundu. Członkowie Komisji Rozkładowej – bundyści, sami płacili minimalne składki. Szczególnie zniechęconych przeciwników obciążyli w kilku przypadkach podatkiem o 500% wyższym od tego, który opłacali w roku poprzednim (AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/4, Protest z dnia 2 marca 1935 r.); Nepotyzm zarzucano Prezesowi Zarządu Gminy w Kowalu – Ickowiczowi (APToW, sygn. 877); „Włocławker Leben” (dalej cyt.: „WL”), 1927, nr 23 z 26 sierpnia, s. 4; Ibidem, 1927, nr 24 z 2 września, s. 3; „Włocławker Wochenblatt” (dalej cyt.: „WW”), 1935, nr 13 z 29 marca, s. 3; Ibidem, 1936, nr 21 z 5 czerwca, s. 4.

²⁸ APToW, SPW, sygn. 844. Przeciągano sprawę remontu synagogi w Lubrańcu przez 1927 i 1928 r. pomimo posiadanych środków w budżecie gminy na ten cel. Podobnie zwlekano z wyposażeniem szkoły; APToW, SPW, sygn. 835, 843 – Ortodoksi wbrew możliwościom finansowym gminy w Brześciu forsowali remont mykwy i budowę nowej rzeźni, co wywołało interwencję burmistrza, który 26 listopada 1928 r. wstrzymał wszelkie prace. Ciekawego materiału dostarcza analiza dochodów i rozchodów płynących z uboju w Brześciu Kujawskim za okres 25 maja–2 czerwca 1928 r. Uzyskano 132 zł, wydatkowano 161 zł, w tym 75 zł dla rabina, 65 zł dla rzezaka, 10 zł dla woźnego, 6 zł na rzecz mykwy i 5 zł na rzecz biednych. W Brześciu w 1925 r. zamknięto szkołkę religijną. Spór, jaki rozgorzał na tym tle pomiędzy członkiem zarządu Kasryelem Rydlem a Baruchem Lipszycem, zakończył się bójką i 7 dniami aresztu – APToW, SPW, sygn. 835.

²⁹ APToW, SPW, sygn. 823. Działania podjęło dwóch członków gminy przy poparciu części miejscowej społeczności w Lubrańcu w 1935 r., kiedy bez wiedzy Zarządu sprowadzili do gminy rzezaka z Izbiicy Kujawskiej Hersza Lajba Frajlicha; APToW, SPW, sygn. 862 – Rzezaka w Brześciu Kujawskim Lajba Szera popierał miejscowy rabin Kasryel Rabinowicz, wbrew intencjom Zarządu. Zatarg dotyczył wysokości uposażenia dla rzezaka, który czuł się

wywierania presji i forsowania własnego punktu widzenia były wzajemne donosy i pomówienia (głównie o nadużycia finansowe) przedkładane starostom. Zdarzały się przypadki przekupstwa³⁰.

Funkcjonowanie Żydowskich Gmin Wyznaniowych

a) Wybory do władz gminnych

Jeszcze przed wprowadzeniem dekretu z 7 lutego 1919 r., w dniu 18 stycznia 1919 r. MWRiOP na mocy wydanego zarządzenia uznał kompetencje zarządów gmin wyłonionych w wyborach opartych na systemie kurialnym. Tym samym władza nad gminami aż do wyborów przeprowadzonych 1 czerwca 1924 r. znajdowała się w rękach wąskiej grupy osób o stabilnej pozycji majątkowej, reprezentującej nurt religijnej ortodoksji lub apolityczny (najczęściej również ortodoksyjny reprezentowany przez tzw. bezpartyjnych ortodoksów lub o biegunowo odmiennych poglądach bliskich asymilacji). Obie grupy łączyła lojalistyczna postawa wobec władz państwowych. Członkostwo we władzach gminnych zapewniało udział w podejmowaniu decyzji o rozdzielaniu pomocy materialnej współwyznawcom, wydatkowaniu środków na inwestycje i remonty składników majątku gminnego, zakupie mąki na macę, wymiarze składki i innych opłat (np. pomnikowe na cmentarzu, ubojowe itp.) na rzecz gminy. Instrumenty te pozwalały pośrednio na wspieranie lub pomijanie indywidualnych członków gminy lub szeregu instytucji o charakterze religijnym, społecznym czy politycznym. Sprawy te przez cały okres międzywojenny w każdej gminie żydowskiej budziły silne emocje³¹.

Życie w gminach żydowskich toczyło się swoim wyznaczonym od pokoleń trybem. Żydzi dzielili czas pomiędzy pracę zawodową, życie rodzinne i – w zależności od poglądów – mniej lub bardziej gorliwe wypełnianie norm religijnych. Społeczności

---

pokrzywdzony. Sprawa trafiła nawet pod osąd Din Tojry, której przewodził rabin z Aleksandrowa Łódzkiego. Orzeciono zasadność żądań rzeźnika. Decyzji nie podporządkował się jednak Zarząd. Podjęto decyzję o zatrudnieniu nowego rzeźnika. Rabin z Brześcia zniechęcił nowego rzeźnika z Sompolna do pozostania w gminie, dając „ciche” przyzwolenie na pokątny ubój dla L. Szeza, co zostało temu ostatniemu wielokrotnie udowodnione.

³⁰ APToW, SPW, sygn. 844. Udowodniono członkowi Zarządu Gminy Żydowskiej w Lubrańcu Chaimowi Judzkiemu w procesie toczącym się w latach 1928–1930 przywłaszczenie części zapomóg dla biednych z 1926 r. Drugiego oskarżonego – Chaima Szajewicza niewinniono; APToW, SPW, sygn. 889 – O przekupstwo wyborcze w wyborach 1935 r. w Brześciu Kujawskim oskarżano Mejera Dancygiera i Dawida Szlejfera. Prokurator interesował się także przewodniczącym gminy Fajwiszem Singerem – „WW”, 1936, nr 21 z 5 czerwca, s. 4.

³¹ APToW, SPW, sygn. 835, 858. Syjoniści w Brześciu Kujawskim sprzeciwiali się budowie nowej mykwy i rzeźni dla ptactwa, forsowanej przez środowiska religijne od 1925 r., za wiedzą starostwa powiatowego. Chcąc przyspieszyć budowę, przedwcześnie, tj. w grudniu 1926 r., zakupiono na ten cel odpowiednią liczbę cegieł, co doprowadziło do zapaści finansowej w gminie w początkach 1927 r. Budowa trwała jeszcze w 1930 r. Jeden z dozorów w 1927 r. zagamął kocioł z mykwy, co uniemożliwiło odbywanie religijnych praktyk części społeczności żydowskiej. Syjoniści sprzeciwiali się remontowi synagogi w Lubrańcu (APToW, SPW, sygn. 814).

żydowskie „[...]w cichym na co dzień miasteczku – jak zauważał Zarząd Gminy w Brześciu Kujawskim – tylko ożywały przy budzecie i listach składek [...]” – po ich wyznaczeniu zaczynały się „[...] narzekania na składkę, że są za niskie wobec dochodów Żydów. Malkontenci chcieli podwyżek dla rabina i rzeźnika, ale nie godzili się na zwiększenie opłat [...]”³². Spory w miarę upływu lat stawały się coraz zacieklejsze. Szczególnie w tych skupiskach żydowskich, gdzie aspiracje emancypujących się po zaborczych zakazach żydowskich ugrupowań lewicowych i syjonistycznych, napotykały na opór ortodoksyjnych i zachowawczych władz gminnych.

Do wyborów w 1924 r. monopol władzy w gminach na Kujawach wschodnich sprawowały ugrupowania ortodoksyjne (tab. 1). Niereprezentatywność składu osobowego w zarządach gmin dawała asumpt części członków gmin do podjęcia działań zmierzających do ich obalenia. Nie był to jednak proces łatwy. Lokalne władze nie były zainteresowane zmianą lojalnych wobec odrodzonego państwa władz administrujących gminami żydowskimi. W podaniu złożonym 5 stycznia 1921 r. włocławskiemu staroście Żydzi z Lubrańca prosili o pozbawienie mandatów członków Zarządu Gminy, ponieważ doprowadzili do chaosu finanse gminne. Chcąc przeciwdziałać anarchizacji życia gminnego, wyłonili spośród członków gminy czteroosobowy komitet, który miałby nadzorować, niezależnie od istniejącego Zarządu, gospodarkę gminy. Dochodzenie, jakie przeprowadzono w tej sprawie, oddaliło zarzuty o niegospodarność finansową, jednocześnie jednak potwierdziło dość powszechne wśród miejscowych Żydów pragnienie zmiany składu władz gminy oraz sposobu podejmowania przez nie decyzji. Spośród czterech dozorów trzech aprobowało wszystkie decyzje Przewodniczącego Zarządu – Szyji Kluskiego³³. Nie była to pierwsza samodzielna inicjatywa lubrańskich Żydów. W grudniu 1918 r. grono 59 osób wyłoniło Tymczasowy Zarząd Gminy składający się z 11 osób. Autorzy tej inicjatywy dążyli do odsunięcia od zawiadywania gminą osób powołanych w 1915 i 1918 r. przez władze okupacyjne. Zarzucono im całkowitą uległość wobec Niemców, a działalność tę uznawano za „[...] szkodzącą ogółowi społeczności żydowskiej [...]”³⁴. Kolejną próbę odsunięcia skompromitowanych członków Zarządu Gminy w Lubrańcu kilkudziesięciu członków gminy o poglądach lewicowych i syjonistycznych podjęło w maju i czerwcu 1919 r.³⁵

³² APToW, SPW, sygn. 835, Pismo Zarządu Gminy Żydowskiej w Brześciu Kujawskim do Starosty Powiatowego we Włocławku z dnia 24 marca 1927 r.

³³ APToW, SPW, sygn. 812.

³⁴ APToW, SPW, sygn. 790, Członkowie gminy wyznaniowej żydowskiej Lubrańca 21 grudnia 1918 r. do Komisarza Rządu Polskiego we Włocławku – Co interesujące, rabin 1 sierpnia 1918 r. powołał z własnej inicjatywy do Zarządu Gminy nowych członków. Starosta 28 grudnia 1918 r. uznał legalność Zarządu wyłonionego w 1915 r., unieważnił mandaty nadane przez rabina.

³⁵ APToW, SPW, sygn. 797. Podkreślano konieczność przeprowadzenia nowych wyborów ze względu na uległość osób zasiadających w zarządzie wobec władz niemieckich, niesprawiedliwe rozkładanie ciężarów opłat na rzecz gminy, faworyzowanie członków swoich rodzin, zaniedbania w utrzymywaniu porządku w synagodze, domach modlitw, mykwie i przytułku dla biednych Żydów oraz pogardliwy stosunek do ubogich członków gminy.

Wewnętrzne konflikty w gminach stały się lepiej zauważalne wraz z pojawieniem się nielegalnej działalności politycznej w początkach XX w. Ta zaś w kolejnych latach przyczyniła się do powstania imponującej sieci rozmaitych organizacji. Spory stały się także ich udziałem. Wpisywały się w szerszy kontekst będący konsekwencją emancypacji, wpływu polskiej oświaty i kultury, wpływu ideologii lewicowej i narodowej, zmian gospodarczych, polityki narodowościowej władz, wielkiego kryzysu gospodarczego oraz rosnącej presji i agresywności chrześcijańskiego otoczenia. Splot rozmaitych czynników przyczynił się do przewartościowań w części gmin żydowskich na Kujawach wschodnich. Tradycyjny podział, na biednych i bogatych, został zaostrożony przez kolejny, łączący warstwę polityczną z religijną i kulturową. Jego uosobieniem były występujące w różnych konfiguracjach społecznych hasła: syjonizm, socjalizm, ortodoksyjna wierność tradycji. Pojawił się także nowy podział, dotychczas niezauważalny – starzy i młodzi. Ci ostatni byli na ogół kojarzeni z socjalizmem i syjonizmem, ci pierwsi z ortodoksją. Była to konsekwencja zmian, jakie dokonywały się wśród żydowskich społeczności i ich elit politycznych wraz z pokoleniem, które dorastało w niepodległej Polsce. Artykułowane poglądy i działalność wpływały na zarządzanie gminami³⁶. Pokolenie to stało przed alternatywą. Czy wiązać swój los z krajem rodzinnym, którego elity polityczne lansowały coraz mniej przychylnie stanowisko wobec ludności żydowskiej? Czy zerwać z nim i emigrować? Odpowiedź nie była łatwa. Stąd każde z ugrupowań dążyło do zdobycia większości lub znaczącego udziału w sprawowanej władzy nad gminami, upatrując w tym metodę na zwiększenie swojego politycznego zaplecza.

W gminie włocławskiej w Zarządzie wyłonionym w grudniowych wyborach 1917 r. zasiadało dwóch przedstawicieli syjonistów, po jednym reprezentancie ruchu ortodoksyjnego (Aguda), Mizrachi oraz bezpartyjni (tzw. „Żydzi-Polacy”)³⁷. W zestawieniu w członkami Dozoru Bóżniczego wyłonionymi w 1914 r. nastąpiła istotna zmiana. Ograniczono władzę osób należących do gminnej oligarchii majątkowej

³⁶ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3, 113/7, 113/11; APToW, SPW, sygn. 403, 870, 872, 879, 889, 899; APToW, Starostwo Powiatowe w Nieszawie (dalej cyt.: SPN), sygn. 22, 26, 30, 31; APToW, Komenda Powiatowa Policji Państwowej we Włocławku (dalej cyt.: KPPPW), sygn. 55; APB, UWPT, sygn. 4483, 5449, 5700; APPoK, SPKon., sygn. 383. Zmiany pokoleniowe uosabia np. średnia wieku członków Zarządów z ośmiu wschodniokujawskich gmin z 1931 r. Wynosi dla ortodoksów 52 lata, Mizrachi 51, syjonistów 40, bundowców 37, bezpartyjnych 46. Społeczno-zawodowe zaplecze poszczególnych ugrupowań politycznych pozostawało wyraźnie zarysowane. Syjoniści zasiadający we władzach gmin należeli do wszystkich grup zawodowych, od przedstawicieli wolnych zawodów, nauczycieli przez kupiectwo i rzemiosło, po robotników. W Bundzie i Poalej Syjon przeważali robotnicy i rzemieślnicy. Środowiska związane z ruchem ortodoksyjnym i Mizrachi to kupiectwo i rzemiosło. Członkowie władz gminnych reprezentowali podobne rozwarstwienie w przypadku poziomu świeckiego wykształcenia oraz wieku, o czym szerzej w dalszej części pracy.

³⁷ *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, pod red. J. Zinemana, t. 1, Warszawa 1939, s. 262; M. Korzen, *In di jarn 1900–1939. Di kehila, [w:] Włocławek we ha Swiwa. Sefer Zikkaron*, red. K. F. Tchursch, M. Korzem (bmw) 1967, s. 89–91.

o asymilatorskich poglądach³⁸. Ich prymat w gminie był możliwy dzięki niewielkiej liczbie osób posiadających prawa wyborcze. Nowy Zarząd w dalszym ciągu nie stanowił reprezentatywnej grupy. W 1920 r. z Zarządu wycofało się dwóch dozorów (Józef Szubiński i Jakub Piwko) reprezentujących syjonistów i Mizrachi. Władza nad gminą znalazła się w rękach koalicji złożonej z ortodoksów zablokowanych z bezpartyjnymi asymilatorami (tzw. „Żydzi-Polacy”). Syjoniści, którzy znaleźli się w mniejszości, pomimo poparcia rabina J. L. Kowalskiego nie mogli przeciwdziałać polityce ortodoksów, tym bardziej, że istniejący układ polityczny odpowiadał lokalnym władzom. W myśl obowiązujących przepisów ustępujących dozorów powinni zastąpić zastępcy w osobach Szmula Srebrnika (syjonista) i Szyji Prawdy (Mizrachi). Ich powołanie postulowały w starostwie władze zainteresowanych partii oraz Zgromadzenie Kupców. Władze gminy żydowskiej uzasadniały staroście zasadność istniejącego układu politycznego jego rzekomą reprezentatywnością. Jednocześnie zagrozili staroście, że jego ewentualna zgoda na kooptację syjonistów do składu Zarządu zmusi ortodoksów i bezpartyjnych do ustąpienia i spowoduje konieczność przeprowadzenia nowych wyborów. Starosta zaakceptował stanowisko Zarządu. Władze zwlekały z obsadzeniem wakujących stanowisk dozorów aż do 12 sierpnia 1922 r., kiedy to w wyniku osiągniętego kompromisu (za zgodą starosty) pomiędzy ugrupowaniami wchodzącymi w skład Zarządu powrócono do zasady kooptacji z 1917 r. Ostateczny układ sił politycznych, który przetrwał aż do kolejnych wyborów w 1924 r., przedstawiał się łącznie z rabinem następująco: Mizrachi (wraz z kupcami) – 3, syjoniści – 1, ortodoksi (Aguda) – 1, bezpartyjni – 3 (w tym jeden bezpartyjny ortodoks). Mimo porozumienia między blokiem syjonistów i Mizrachi oraz ortodoksów i bezpartyjnych odsunięto od nominacji Sz. Srebrnika i Sz. Prawdę. Decyzję, jako bezprawną, podważyło MWRiOP w dniu 16 grudnia 1922 r., przywracając odsuniętych zastępców do składu Zarządu i odwołując powołanych w ich miejsce Mojżesza Lajba Opatowskiego i Ferdynanda Kaufmana³⁹.

W gminach mniejszych ewolucja związana ze zmianą elit politycznych zarządzających gminami żydowskimi nastąpiła na ogół w latach 30. W latach 20. dominowały zwłaszcza w gminach mniejszych wpływy ortodoksów i bezpartyjnych (tab. 1). Należy jednak zauważyć, że określeniami tymi często posługiwano się wymiennie, zwłaszcza w nomenklaturze stosowanej w korespondencji z władzami nadzorczymi. Pojedyncze osoby na przestrzeni kilku lat jawiły się jako zwolennicy apolityczności, ortodoksji, apolitycznej ortodoksji czy syjonizmu (od sympatii dla Mizrachi po

³⁸ [J.] Poznański, *Wspomnienia o Włocławku* (maszynopis powielony w zbiorach Beth Hatefutsoth. Museum of the Jewish Diaspora w Tel Awiwie), s. 2; „Głos Żydowski”, 1917, nr 3 z 6 marca, s. 8, nr 31 z 20 września, s. 4. Podobne zjawiska występowały w większości wielkich gmin żydowskich na terenach b. Królestwa Kongresowego np. Kaliszu – Por.: A. Pakentreger, op. cit., s. 168.

³⁹ M. Korzen, *In di jarn...*, s. 93–100; Obszerna korespondencja w tej sprawie: APToW, SPW, sygn. 813.

Poalej Syjon Prawicę)⁴⁰. Ugrupowania religijne czy bezpartyjni chcący zdyskredytować swoich przeciwników przypisywali im lewicowość, działania wywrotowe skierowane przeciwko żydowskiej tradycji i religii lub państwu polskiemu⁴¹. Kierowano się najczęściej potrzebą chwili przy tworzeniu doraźnych sojuszy wyborczych. Czynnikiem, który skłaniał do elastyczności, była obawa przed zwycięstwem wyborczym obozu wrogiego⁴². Dla Żydów religijnych byli nimi syjoniści i socjaliści. Dla tych ostatnich – ortodoksi i syjoniści. Bezpartyjni w rzeczywistości reprezentowali nurt apolitycznej ortodoksji będąc na ogół związani z chasydyzmem.

Wyborom do władz gmin żydowskich, które odbyły się 1 czerwca 1924 r., towarzyszyło duże zainteresowanie. Frekwencja wyborcza w gminach mniejszych wahała się od 85% do 96%. W gminie wrocławskiej wynosiła 81%⁴³. Głosowaniu i kampanii wyborczej towarzyszyło szereg nieprawidłowości. Wynikały one często z dość niefrasobliwego traktowania procedur. Najczęściej u ich podstaw leżała niewiedza i brak doświadczeń demokratycznych, czasem przeważały względy polityczne, w imię których dopuszczano się poważnych wykroczeń, np. nie przestrzegano zakazu agitacji w dniu wyborów, łamano tajność wyborów, nie informowano części ugrupowań o terminach zgłaszania list, wnoszono do lokalu wyborczego własne kartki z oddanym głosem⁴⁴. Mimo stwierdzonych uchybień starostowie potwierdzili legalność odbytych wyborów. Powody takiego postępowania wyjaśnił starosta wrocławski wojewodzie w sprawozdaniu z dnia 19 maja 1924 r. Podkreślał, że we wszystkich małych gminach żydowskich miały miejsce „[...] tarcia na tle osobistym lub politycznym. Gdyby uwzględnić protesty powyborcze, to działania te byłyby pozbawione

⁴⁰ APToW, SPW, sygn. 870; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/4. Np. w Chodczu Szlama Borer występował początkowo jako bezpartyjny, następnie mizrachista i syjonista. Sympatie polityczne Abrama Zeliga Lubińskiego ewoluowały od Agudy, przez Mizrachi, Poalej Syjon Prawicę po syjonizm ogólny.

⁴¹ APToW, SPW, sygn. 835. Rabin Brześcia Kujawskiego oraz 66 członków gminy skierowało 29 maja 1927 r. apel do wojewody warszawskiego prosząc o zawieszenie Zarządu i rozpisanie nowych wyborów. Rabin uzasadniał prośbę „[...] niszczeniem tradycji i negowaniem obrzędów [...]”. Członkowie gminy dodatkowo wskazywali na samowolę „[...] lewicowego, radykalnego politycznie i społecznie zarządu [...]”. Wnosili o przekazanie władz rabinowi i zaufanym osobom, które miały przestrzegać norm moralnych, religijnych.

⁴² APToW, SPW, sygn. 823. Starosta określał układ sił politycznych we władzach gminy w Lubrańcu po wyborach 1924 r. jako równowagę wpływów między „rzekomą lewicą” a „rzekomą prawicą”, przewidując, że stan ten jest chwilowy. Skarga, jaka wpłynęła do starostwa 25 sierpnia 1924 r. autorstwa Abrama Bera Rafałowicza, ujawnia kulisy wyborów. Kandydaturę Icka Elia-sza Auerbacha (z listy nr 3), wystawioną przez osoby starsze i biedniejsze o poglądach ortodoksyjnych, poparli w głosowaniu zamożni. I. E. Auerbach zagwarantował tym ostatnim, że jako członek Komisji Szacunkowej przy rozkładzie składki gminnej uwzględni interesy zamożniejszych członków gminy. W opozycji do Auerbacha znalazła się młodzież głosująca na reprezentanta syjonistów.

⁴³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3, 113/7/4.

⁴⁴ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/2; APToW, SPW, sygn. 797, 816, 818, 830.

sensu, gdyż nowe wybory również by je spowodowały [...]”⁴⁵. Wyniki wyborów ujawniły rozbitcie władz zarządzających mniejszymi gminami na dwa obozy polityczne. Pierwszy, dominujący, tworzyli członkowie zrzeszeni w Aguda Israel (ortodoksi) i współpracujący z nimi bezpartyjni. Drugi zrzeszał religijnych syjonistów zgromadzonych w Centrum Duchowym Mizrahi (tab. 1).

Jedynie w Brześciu Kujawskim Zarząd zdominowali żydowscy socjaliści zrzeszeni w Bundzie, zdobywając ok. 80% mandatów. Stan ten był niewygodny dla ortodoksyjnej mniejszości. Członkowie Zarządu związani z tą opcją polityczną, wspierani przez rabina, dążyli do rozpisania nowych wyborów. Odwoływali się do władz nadzorczych, wskazując na nieprawidłowości w gospodarowaniu majątkiem i finansami gminy. Wykorzystał ten argument starosta, który przychylił się do propozycji przeprowadzenia wcześniejszych wyborów⁴⁶. Odbyły się 15 lipca 1928 r. Bezpartyjni i ortodoksi uzyskali 76% mandatów, syjoniści 24%. Lista Bundu została unieważniona⁴⁷. Pomimo uznania przez starostę włocławskiego zasadności protestu Bundu dotyczącego bezprawnego niedopuszczenia listy do głosowania, nie przeprowadzono nowych wyborów. Wojewoda zatwierdził wyniki wyborów z 15 lipca i odwołał termin kolejnych wyborów wyznaczony przez starostę na 9 września 1928 r. Układ polityczny, który ukształtował się w ten sposób, nie mógł przetrwać długo. W kilka tygodni po ukonstytuowaniu się nowych władz, co nastąpiło dopiero 28 grudnia 1928 r., syjoniści znaleźli się w opozycji⁴⁸. Rozbitcie spójności władz gminy, w której dominowali ortodoksi, nastąpiło na tle osobistych urazów. Stan ten próbowała wykorzystywać lewicowa opozycja zyskująca w latach 30. większe poparcie społeczne. W Zarządzie mimo tarć między frakcjami – „zamożnych ortodoksów”, „biednych ortodoksów” i syjonistów (występujących jako „grupa rzemieślników i drobnych kupców”) tym razem nie spieszono się z apelami do władz o wyznaczenie przedterminowych wyborów⁴⁹. Kolejne wybory w Brześciu Kujawskim odbyły się 30 maja 1932 r. Ich wyniki unieważniono 15 lipca 1932 r. ze względu na błędy formalne. Kolejne głosowanie odbyło się 21 września 1932 r. Ich wyniki nie zadowolili żadnej ze stron. Bund uzyskał 8 mandatów, syjoniści – 4, ortodoksi – 4, bezpartyjni – 1⁵⁰. Zatargi między członkami władz gminy nie wygasły. Starosta włocławski informował wojewodę 26 sierpnia 1933 r., że próba przeprowadzenia kolejnych wyborów w gminie żydowskiej w Brześciu nie wpłynie na poprawę zarządzania gminą „[...] ze względu na zawiść wewnętrzną oraz... sprawę budżetu na 1934 (która – przyp. T. K.)

⁴⁵ APToW, SPW, sygn. 822. Jedynie w Brześciu Kujawskim większość zarzutów oddalono.

⁴⁶ APToW, SPW, sygn. 835, k. 94–95. Denuncjowanie do starostwa zarzucano m.in. rabinowi. Podczas nabożeństwa 26 maja 1928 r. F. Kowalski, M. D. Kaliski, Ch. Salomon wszczęli w synagodze awanturę uniemożliwiając rabinowi prowadzenie modlitw, zarzucając mu „szpiclowanie”.

⁴⁷ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/1; APToW, SPW, sygn. 835.

⁴⁸ APToW, SPW, sygn. 855.

⁴⁹ APToW, SPW, sygn. 876.

⁵⁰ Ibidem; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/1–2.

z płaszczyzny gospodarczej przemieniła się na polityczną [...]”⁵¹. Stan ten utrzymywał się w niezmienionej postaci do wyborów 2 czerwca 1935 r. Ich wyniki nie wpłynęły na poprawę stosunków panujących w gminie. Bund ponownie zdobył 4 mandaty, bezpartyjni 2, ortodoksi 3⁵².

Tabela 1. Struktura wpływów politycznych w Zarządach Żydowskich Gmin Wyznaniowych mniejszych* na Kujawach wschodnich w okresie międzywojennym (w %)

Ugrupowanie	1915–1918**	1924	1931	1936
Ortodoksi, Aguda	ok. 60	41,8	34,6	37,3
Mizrachi	ok. 25	19,4	12,5	2,9
Syjniści	–	–	38,2	27,0
Bund	–	19,4	5,2	10,8
Folkiści	–	–	0,7	–
Sympatycy KPP	–	–	–	2,4
Bezpartyjni	ok. 15	19,4	8,8	19,6
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

* dane dla gmin: Aleksandrów Kujawski-Nieszawa, Brześć Kujawski, Ciechocinek-Służewo, Chodecz, Kowal, Lubień, Lubraniec, Osiecin, Przedecz, Piotrków Kujawski, Radziejów, Skulsk

** dane szacunkowe

Źródło: AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3, 113/7, 113/11; APToW, SPW, sygn. 403, 870, 872, 879, 889, 899; APToW, SPN, sygn. 22, 26, 30, 31; APToW, KPPPW, sygn. 55; APB, UWPT, sygn. 4483, 5449, 5700; APPoK, SPKon., sygn. 383.

W wyborach do Rady Gminy we Włocławku, które przeprowadzono 1 czerwca 1924 r., wystawiono pięć list wyborczych. Lista nr 1 – Żydowskiego Robotniczego Komitetu Wyborczego „Poalej Syjon” (Poalej Syjon Lewica) zdobyła 69 głosów (bez mandatu), lista nr 2 – Komitetu Wyborczego Żydowskiej Rady Narodowej (Syjniści Ogólni, Mizrachi, „narodowi rzemieślnicy i kupcy”) – 656 głosów (8 mandatów), lista nr 3 – Włocławskiego Komitetu Wyborczego Ogólnego Żydowskiego Związku Robotniczego „Bund” – 182 głosy (2 mandaty), lista nr 4 – Centralnego Komitetu Wyborczego Zjednoczenia „Poalej Syjon Prawica” – 89 głosów (1 mandat) i lista nr 5 – Zjednoczonego Komitetu Wyborczego Żydów Religijnych (Aguda, chasydzi z Żychlina i Frydlandu) – 405 głosów (4 mandaty)⁵³. Układ wpływów w Radzie Gminy przedstawiał się następująco: syjniści zdobyli 5 mandatów, Mizrachi wspólnie z kupcami i rzemieślnikami – 3, Poalej Syjon Prawica – 1, Bund – 2, ortodoksi – 4 (w tym 3 Aguda i 1 nieoficjalnie chasydzi z Żychlina i Frydlandu jako

⁵¹ APToW, SPW, sygn. 889.

⁵² Ibidem.

⁵³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3.

bezpартyjni religijni Żydzi). Przed wyborami zawarte zostały sojusze wyborcze. Bezpартyjni religijni Żydzi (chasydzi) nie wystawili odrębnej listy w wyborach do Rady Gminy, porozumiewając się w tej sprawie z Agudą w zamian za oddanie im jednego miejsca w przyszłym Zarządzie. Z umowy się później wywiązano. Istniała, pomimo wystawienia odrębnych list, współpraca pomiędzy syjonistami i blokiem Mizrachi⁵⁴. Uwidoczniła się w wyborach do Zarządu Gminy, które odbyły się 5 października 1924 r. Bund zbojkotował wybory. Wystawiono trzy listy. Lista nr 1 – Zjednoczony Komitet Wyborczy Żydów Religijnych (Aguda i chasydzi z Żychlina i Frydlandu jako bezpартyjni religijni Żydzi) zdobyła 4 głosy (3 mandaty), lista nr 2 – Centralny Komitet Wyborczy Zjednoczenia Poalej Syjon Prawica – 2 głosy (1 mandat) oraz lista nr 3 – Komitet Wyborczy Żydowskiej Rady Narodowej (syjoniści, Mizrachi, rzemieślnicy i kupcy religijni) – 7 głosów (6 mandatów). Zarząd Gminy zdominowali syjoniści – 4 mandaty, Mizrachi – 2, Poalej Syjon Prawica – 1. Pozostałe trzy mandaty przypadły Agudzie (2) i bezpартyjnym Żydom religijnym (1)⁵⁵.

Ukształtowana struktura wpływów politycznych we władzach gminy gwarantowała przewagę ugrupowaniom syjonistycznym. Faktycznie jednak ortodoksi mieli znaczący wpływ na działania Zarządu Gminy. Było to możliwe dzięki postawie Przewodniczącego Zarządu, którym został rabin J. L. Kowalski. Jego autorytet pozwalał na znalezienie „złotego środka” między interesami poszczególnych partii, co umożliwiło utrzymanie harmonijnej współpracy w Zarządzie Gminy. Po jego śmierci w 1925 r. zwolennicy ortodoksji i bezpартyjni, chcąc utrzymać wpływy, odwoływali się do poparcia, jakiego udzielało im miejscowe starostwo. Symptomatyczny był także fakt, że po śmierci rabina Kowalskiego nie wyłoniono nowego Przewodniczącego Zarządu. Jego zastępcą został startujący w wyborach jako członek Mizrachi – Jakub Natan Kruszyński, który po wyborach określał swą przynależność jako bezpартyjny. Metodą, przy pomocy której sfery religijne umacniały wpływy, była odpowiednia gospodarka budżetowa. Ograniczano wielkość subwencji przyznawanych instytucjom związanym z syjonistami czy Mizrachi, zwiększając środki na działalność organizacji będących ostoją ortodoksji, np. bractwa pogrzebowe, szkolnictwo religijne. Na tym tle pozyskiwano do współpracy część środowisk związanych z Mizrachi – rzemieślników i kupców. W grę wchodziła także sprawa rozkładu wysokości składek gminnych⁵⁶.

Do wyborów w gminie żydowskiej we Włocławku 20 maja 1931 r. wystawiono dziesięć list, które utworzyły bloki wyborcze: syjonistów i Mizrachi (listy nr 1, 6, 7), bezpартyjnych i ortodoksów (listy nr 3, 4, 8, 10, 11). Samodzielnie do wyborów przystąpiły Poalej Syjon Prawica (lista nr 2) i Poalej Syjon Lewica (lista nr 5)⁵⁷.

⁵⁴ „GŻ”, 1917, nr 8 z 10 kwietnia, 1917, nr 31 z 20 września. Współpraca sięgała początków 1917 r.

⁵⁵ „GŻ”, 1917, nr 31 z 20 września; APToW, SPW, sygn. 792; M. Korzen, *In di jarn...*, s. 93.

⁵⁶ M. Korzen, *In di jarn...*, s. 93–100; B. Berent, op. cit., tab. 6, s. 14–15; T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 1999, t. 13, passim.

⁵⁷ АЖИИ, ŻGWW, sygn. 113/3. Wystawiono listy: nr 1 – Organizacja Syjonistów (uzyskała 265 głosów), nr 2 – Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza Poalej Syjon Prawica (210), nr 3 –

Tabela 2. Wpływy polityczne we władzach Żydowskiej Gminy Wyznaniowej we Włocławku

Ugrupowanie	1917 Zarząd*	(od 12.08.1922) kooptowano Zarząd*		1924		1931		1936		Zarząd Komisaryczny* (od I 1919)
		Rada	Zarząd*	Rada	Zarząd*	Rada	Zarząd*	Rada	Zarząd*	
Aguda	1	1	2	2	2	2	2	2	2	-
Mizrachi	2	3	2	3	1	3	1	1	1	-
Syjonisci	2	1	4	3	3	3	3	3	3	-
Bund	-	-	-	2	-	-	-	2	1	-
Poalej Syjon Prawica	-	-	1	1	1	1	1	2	1	-
Poalej Syjon Lewica	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
Bezpartyjni ortodoksi (chasydzi)	-	-	1	1	1	1	1	1	1	-
Bezpartyjni	1	3	-	2	1	2	1	-	-	8
Razem	6	8	15	10	12	8	8	12	8	8

* z rabinem

Źródło: AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3; *Almanach gmin...*, s. 262-263; T. Kawski, *Ludność...*, tab. 8, s. 171; „WW”, 1936, nr 36, z 30 11 września, s. 2.

Syjonści i Mizrachi w Radzie Gminy zdobyły po 3 mandaty, ortodoksi (Aguda i chasydzi ze Strykowa) – 3, bezpartyjni – 2, Poalej Syjon Prawica – 1. Bojkot wyborów ogłosił Bund, po zebraniu 16 maja i apelu wystosowanym do włocławskich socjalistów Żydów przez radnego z Warszawy Herszona Zyberta. W konsekwencji frekwencja wyborcza była niska. Na 2371 osób uprawnionych do głosowania wzięło w nim udział 1629 (69%). Od głosowania powstrzymało się ok. 300–400 osób sympatyzujących z Bundem. Na frekwencję wpływ miało także wprowadzenie w życie nowego regulaminu wyborczego dla gmin żydowskich w dniu 24 października 1930 r. (Dz. U. MWRiOP nr 11, poz. 171). Umożliwił on dyskwalifikowanie tych członków gminy, którzy występowali publicznie przeciwko religii żydowskiej. Zapis ten umożliwiał Agudzie dość dowolną interpretację tego zapisu i tym samym eliminowanie swoich przeciwników. Rezygnacja Bundu była demonstracją przeciwko takim praktykom nie tylko we Włocławku, lecz w większości gmin w Polsce.

Wybory poprzedziła ożywiona kampania wyborcza prowadzona za pośrednictwem wieców, zebrań, dyskusji, plakatów, odczytów, ulotek. Tylko między 9 a 17 maja 1931 r. odbyło się 17 spotkań i wieców przedwyborczych, w których uczestniczyło łącznie ponad 4200 osób. Ich przebieg miał na ogół spokojny charakter. Wiece Organizacji Syjonistycznej (9 i 14 maja) próbowali rozbić członkowie Poalej Syjon Lewicy, wspomagani przez ortodoksyjną młodzież (sic!). Największą aktywność przedwyborczą wykazywały organizacje syjonistyczne. Syjonści Ogólni odbyli 3 zebrania, Poalej Syjon Prawica – 3, Mizrachi – 3, Poalej Syjon Lewica – 1. Ortodoksi i Poalej Aguda Israel zorganizowały 3 spotkania.

Zarząd zdominowali syjonści, dysponując 3 mandatami, Mizrachi – 1, Poalej Syjon Prawica – 1, ortodoksi – 2 (faktycznie 3 z podrabinem), bezpartyjni (chasydzi ze Strykowa) – 1. Przewodniczącym Rady Gminy wybrano w dniu 14 czerwca 1931 r. Dawida Erslera, zastępcą Kasryela Fiszela Tchórza. Wybór Przewodniczącego Zarządu znalazł się w martwym punkcie. Wybory, które odbyły się 15 czerwca 1931 r., przyniosły zwycięstwo Hermanowi Lewiemu (przewodniczący) i Szmulowi Srebrnikowi (zastępca). W dwóch kolejnych głosowaniach (15 grudnia 1931 r. i 12 kwietnia 1932 r.) przewodniczącym wybierano każdorazowo Sz. Srebrnika. Władze nadzorcze nie zatwierdzały elektów, wskazując na osoby w składzie władz gminy, które nie spełniały wymogów formalnych. Radnemu Sz. Srebrnikowi zarzucano udział we

---

Bezpartyjny Blok Żydów (200), nr 4 – Grupa Wyborców Bezpartyjnych dla Realnej Pracy w Gminie Żydowskiej – faktycznie chasydzi ze Strykowa (98), nr 5 – Żydowski Komitet Wyborczy Poale Syjon (109), nr 6 – Zjednoczenie Rzemieślników Żydów (155), nr 7 – Zjednoczony Blok Żydów Religijnych – faktycznie Mizrachi (284), nr 8 – Komitet Wyborczy Religijnych Żydów i Mas Ludowych – faktycznie Poalej Agudas Israel (41), nr 10 – Zjednoczony Religijny Blok Wyborczy przy Organizacji Agudas Israel (215), nr 11 – Centralny Związek Rzemieślników Żydów w Polsce Oddział we Włocławku (54). Niewielkie różnice w ilości uzyskanych głosów oraz frekwencji wyborczej podaje: M. Korzen, *In di jarn...*, s. 33 – Dla Chasydów ze Strykowa 100 głosów, Mizrachi 280, Związku Rzemieślników Żydów 45. Głosowało 1622 Żydów, co dało frekwencję 70%.

włamaniu oraz niepłacenie weksli, radnemu K. F. Tchorzowi fakt pracy w szkole Mizrachi, którą subsydiuje gmina oraz bliskie pokrewieństwo z Jakubem – gminnym rzeźnikiem. Członkowi Zarządu Maksowi Szrubsteinowi – paserstwo oraz niepłacenie weksli.

Niechęć starosty do nowego Zarządu miała uwarunkowania polityczne. Jeden z liderów Agudy – Chench Janower podczas posiedzenia Zarządu 16 czerwca, wyrażając oficjalnie zaskoczenie z wyników wyborów, stwierdził „[...] Rezultat wyborów do Prezydium Rady rozczarował mnie, natomiast wynik wyborów do Zarządu mnie rozjątrzył. Wydaje się być pewnym, że po 16 latach aktywnej i wiernej służby w Zarządzie z pewnością będziemy musieli oddać miejsce z Prezydium [...]”⁵⁸. Starosta próbował do składu Zarządu wprowadzić zastępców reprezentujących nurt religijny lub bezpartyjnych – Chench Golda, Leona Bądźzdrow, Michała Kirszenbauma. Ortodoksi uzyskali co prawda nieznacznie mniejszy udział we władzach gminy w porównaniu z wynikami z 1924 r. (18,2% i 25% w 1931 r.), lecz znaczący sukces odnieśli bezpartyjni, z którymi wspólnie tworzyli blok. Łącznie uzyskali ok. 40% głosów, co nie pozwalało na samodzielne sprawowanie władzy. Syjoniści utrzymali swój stan posiadania z 1924 r., który wynosił wspólnie z Mizrachi 60%. Faktyczna porażka ortodoksów i bezpartyjnych nie oznaczała pogodzenia się z zaistniałą sytuacją. Dawni członkowie Zarządu zwlekali z przekazaniem władzy, starając się doprowadzić do zerwania sojuszu syjonistów z Mizrachi. Działania te, wspierane przez starostę, nie przyniosły jednak oczekiwanego rezultatu. Ich jedynym skutkiem było spotęgowanie wzajemnych niechęci i wrogości.

Podczas inauguracyjnego posiedzenia nowej Rady Gminy 14 czerwca 1931 r. miało miejsce pierwsze stracie pomiędzy członkami Prezydium a przedstawicielem starosty. Prezydium odmówiło prowadzenia obrad w języku polskim⁵⁹. Ciąg dalszy sporu miał miejsce podczas posiedzenia Zarządu Gminy 25 czerwca 1931 r. Bezpartyjni (faktycznie będący członkami Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem – dalej cyt.: BBWR) rozpoczęli prezentację swojego programu w języku polskim, co wywołało żywiołowy sprzeciw radnych syjonistycznych, którzy uniemożliwili jego dokończenie. W odwecie starosta próbował odwołać Przewodniczącego Rady Gminy – syjonistę Dawida Erslera, który zachował się biernie podczas *exposé* członków BBWR⁶⁰.

W kolejnych wyborach Przewodniczącego Zarządu 15 grudnia 1931 r. na Sz. Srebrnika oddano 7 głosów, H. Lewiego 5. I po tym głosowaniu starosta nie uznał ich legalności. Władzę nadal sprawowała stary Zarząd Gminy. Kompromis zaproponowali wiosną 1932 r. (po nieuznanych wyborach 12 kwietnia do składu Prezy-

⁵⁸ M. Korzen, *In di jarn...*, s. 102–103.

⁵⁹ Możliwość używania przez obywatela polskiego jakiegokolwiek języka w kontaktach prywatnych, handlowych, sprawach religijnych, prasowych publikacjach czy zebraniach publicznych, niezależnie od obowiązującego języka urzędowego, gwarantował artykuł 7 rozdziału I tzw. „Małego Traktatu Wersalskiego” podpisanego i ratyfikowanego przez stronę polską.

⁶⁰ APToW, SPW, sygn. 870; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/2; APToW, KPPW, sygn. 55.

dium Zarządu) członkowie Mizrachi. W składzie Prezydium Rady Gminy mieli znaleźć się syjoniści i obsadzić funkcję przewodniczącego, Mizrachi – pierwszego wice, Aguda – drugiego wice; w Prezydium Zarządu Gminy: Mizrachi miałyby objąć przewodnictwo, Aguda – obsadziłoby pierwszego wice, syjoniści – drugiego wice. Układ ten także nie zyskał akceptacji starosty, który zwlekał z jego zatwierdzeniem. Na znak protestu 4 września 1932 r. podali się do dymisji syjoniści. Wykorzystali ten moment członkowie Agudy i bezpartyjni, obsadzając J. N. Kruszyńskiego i Ch. Janowera 12 września 1932 r. jako przewodniczącego i zastępcę w Prezydium Zarządu. Tym razem starosta wybory zatwierdził. W dniu 8 grudnia 1932 r. członkowie frakcji narodowej we władzach gminy podali się ostentacyjnie do dymisji, po czym po kilku dniach wycofali swoje wnioski⁶¹. Aż do kolejnych wyborów w 1936 r. w Prezydium Zarządu dominowali ortodoksi i bezpartyjni.

Wybory, które w większości gmin mniejszych na Kujawach wschodnich odbyły się 20 maja 1931 r., wpłynęły na zmianę wpływów politycznych. Straty zanotowały wszystkie ugrupowania dotychczas dominujące we władzach gminnych. Największym przegranym w wyborach, które przeprowadzono 20 marca 1931 r., okazał się Bund. Jego udział procentowy w Zarządach zmniejszył się z 19,4% w 1924 r. do 5,2% w 1931 r. Duży spadek odnotowali bezpartyjni – z 19,4% do 8,8%. Mniej spektakularne straty ponieśli także ortodoksi i Aguda (z 41,8% do 34,6%) oraz Mizrachi (z 19,4% do 12,5%). Jedynym zwycięzcą okazały się ugrupowania syjonistyczne, które zdobyły 38,2% mandatów (tab. 1). Na ogół pomimo dzielących je różnic programowych występowały solidarnie na forum Zarządów Gmin Żydowskich tworząc lokalne koalicje. Sukces ten nie był tak spektakularny, jak można wnosić po pobieżnym oglądzie wyników wyborów. We władzach gmin poprzedniej kadencji syjoniści nie tworzyli samodzielnych bloków wyborczych. Najczęściej występowali jako członkowie Mizrachi lub bezpartyjni. W sytuacji politycznej lat 30. działacze syjonistyczni, chcąc podkreślić własną, programową niezależność, uczestniczyli w wyborach zgłaszając samodzielne listy. Zdołali uzyskać poparcie części głosów elektoratu dotychczas popierającego ugrupowania religijne oraz głosy bezpartyjnych. Wobec zdelegalizowania Bundu żydowscy socjaliści w większości poparli syjonistów (np. w Lubieniu), wśród których część lansowała radykalnie lewicowy program społeczny (np. Poalej Syjon Lewica). Minimalny udział we władzach gminy uzyskali folkiści – 0,7%. Jedyną gminą, gdzie zasiadł w Zarządzie reprezentant tego nurtu, był Przedecz. Syjoniści zdominowali Zarządy Gmin w Chodczu (94%), Lubrańcu (59%). W kilku innych gminach posiadali ok. 40–45% głosów w Zarządach (Osiecinny, Przedecz, Radziejów, Aleksandrów Kujawski-Nieszawa). Ortodoksi oraz Aguda utrzymali swój prymat w Lubieniu, Osiecinach, Piotrkowie Kujawskim, Skulsku, Ciechocinku-Służewie. Bund posiadał dwunastoprocentową reprezentację w Kowalu i Lubieniu oraz 17% w Lubrańcu. Mizrachi największe uznanie znalazło wśród Żydów Kowala, zdobywając 42% mandatów⁶². Frekwencja wyborcza kształtowała

⁶¹ M. Korzen, *In di jarn...*, s. 102–104.

⁶² APToW, SPW, sygn. 870, 872; APToW, KPPPW, sygn. 55; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/4, 113/11.

się na poziomie 85–92% w gminach małych. W gminie wrocławskiej była znacząco niższa – w porównaniu z 1924 r. (81%) osiągnęła wielkość 69%⁶³.

Na ogólny wynik wyborów w 1931 r. miał wpływ wzrost popularności programu odbudowy siedziby narodowej przez Żydów. Jego realizacja wykraczała poza wymiar dotychczas obowiązujący – religijny, przedstawiała *Erec Israel* jako miejsce normalnego, codziennego życia Żydów. Utworzenie własnej państwowości miało być zaprzeczeniem warunków obowiązujących w Diasporze. Rekompensowało wieki prześladowań. Radykalizacji poglądów sprzyjał wielki kryzys gospodarczy z jego społeczno-ekonomicznymi konsekwencjami. Jednak czynniki, które decydowały o wynikach wyborów, tkwiły w specyfice żydowskich *sztetł*. Na te zaś wpływał poziom zamożności członków gminy, specyfika zawodowa i społeczna, aktywność miejscowych organizacji społecznych, kulturalnych, gospodarczych i politycznych⁶⁴. Głosowano na kandydatów, kierując się indywidualnymi ocenami. W mniejszym stopniu zwracano uwagę na ich przynależnością partyjną (ta, o czym była już mowa, pozostawała często sprawą umowną). Pomimo prowadzonej kampanii wyborczej i agitacji przez wszystkie ugrupowania biorące udział w wyborach często, zwłaszcza w małych miejscowościach, dawał się zauważać „[...] brak haseł i programów [...]”, o czym donosili miejscowi działacze⁶⁵.

W kolejnych wyborach, które odbyły się 30 sierpnia 1936 r., decydowały podobne czynniki. W prowadzonej kampanii wyborczej wskazywano na „słabe” zainteresowanie społeczności żydowskiej. Agitacją zajmowali się głównie syjoniści, ortodoksi i w części gmin bezpartyjni⁶⁶. Na wyniki wyborów w 1936 r. wpływała najniższa spośród dotychczasowych wyników frekwencja wyborcza. W gminach mniejszych wahała się od 77% do 90%. W gminie wrocławskiej była wyższa niż w 1931 r. i wynosiła ok. 85%. Wpływ na ten stan miało wystawienie odrębnej listy przez Bund⁶⁷. Spory personalne w starych władzach gminy wpływały na przebieg wyborów. W Radziejowie doszło do rozwiązania wyłonionej Komisji Wyborczej i powołania nowej. Przewodniczącemu – Mosze Markowskiemu część wyborców (83 osoby) na czele z rabinem zarzuciła publiczne występowanie przeciwko religii mojżeszowej⁶⁸.

Spory personalne pomiędzy członkami Zarządu sparaliżowały gminę w Osiecinach. Do dnia wyborów – 30 sierpnia 1936 r. nie udało się wyłonić żadnej listy. Wybory odbyły się dopiero w sierpniu roku następnego. Ich wynik nie wpłynął na

⁶³ APToW, KPPPW, sygn. 55; APToW, SPW, sygn. 870; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/3.

⁶⁴ APToW, SPW, sygn. 870, Wybory do gmin żydowskich 20 maja 1931 r. Organizacje, które jako pierwsze podejmowały inicjatywę o powołaniu składu Komisji Wyborczych, zyskiwały największe szanse na umieszczenie na niej odpowiedniej liczby swoich sympatyków. W rywalizacji tej ortodoksi napotykali na dużą konkurencję ze strony syjonistów. Często ci pierwsi wykazywali zbytnią opieszałość.

⁶⁵ APToW, SPW, sygn. 879, Wybory do Gmin Żydowskich 20 maja 1931 r.

⁶⁶ APToW, SPN, sygn. 22.

⁶⁷ APToW, SPN, sygn. 22, 26; APToW, SPW, sygn. 403, 889; APPoK, SPKon., sygn. 383.

⁶⁸ APToW, SPN, sygn. 30.

uzdrowienie stosunków panujących w gminie. Nowy Zarząd przez kolejny rok, do 4 sierpnia, nie przejął nadzoru nad gminą. W zaistniałej sytuacji władzę starosta powierzył dotychczasowemu Zarządowi, przewidując termin najbliższych wyborów na lato 1940 r.⁶⁹

Syjonіści, prowadząc kampanię wyborczą, zarzucali ortodoksom, że tam, gdzie mieli większość we władzach, wykazywali się „[...] nieudolnością w zarządzaniu gminami i uciekaniem się do pomocy władz administracyjnych [...]”⁷⁰. Władze gmin, które cieszyły się zaufaniem i poparciem lokalnych władz, mogły liczyć na wsparcie ze strony starostwa w sytuacjach powstających wątpliwości prawnych (było to normą np. w Radziejowie). Spektakularną sprawą był rozdział mandatów w gminie Aleksandrów Kujawski-Nieszawa. Stojący na czele Zarządu Maurycy Przedecki utrzymywał korespondencję prywatną ze starostwem. Docierające pisma zaopatrywano w dopisek „Poufne”. Efekt interwencji M. Przedeckiego był taki, że starosta uznał jego interpretację przepisów dotyczących sposobu przeliczania ilości zdobytych głosów na liczbę mandatów. W konsekwencji w Zarządzie większość ponownie zdobyła frakcja „[...]” która znana jest ze swej dobrej współpracy z organami nadzorczymi..., przy działalności na rzecz LOPiP, LMiK (Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwlotniczej oraz Ligi Morskiej i Kolonialnej – przyp. T. K.) i pożyczek narodowych [...]”⁷¹. Jej przewodniczącym ponownie został M. Przedecki – „[...] człowiek zasługujący na pełne zaufanie [...]” – kierujący Zarządem składającym się „[...] z ludzi solidnych, dających rękojmię, iż gospodarkę gminy poprowadzą należycie [...]”⁷².

W wyniku odbytych wyborów nastąpiły pozornie znaczące przesunięcia wśród elit politycznych dotychczas sprawujących władzę nad gminami. Ortodoksi nieznacznie umocnili swoje wpływy w gminach mniejszych z 34,6% w 1931 r. do 37,3% w 1936 r. Wzrost poparcia odnotowali sympatycy Komunistycznej Partii Polski, (dalej cyt.: KPP) – 2,4%. Największy wzrost wpływów (o 50%) odnotował Bund (10,8%) oraz bezpartyjni (z 8,8% w 1931 r. do 19,6% w 1936 r.). Przegranymi okazali się syjonіści, którzy utracili ok. 30% mandatów (z 38,2% do 27%) i Mizrachi o ok. 80% (z 12,5% do 2,9%) (tab. 1).

W rzeczywistości zmiany te nie miały tak spektakularnego charakteru. Wynikały z zawieranych lokalnie sojuszy wyborczych. Nieoczekiwany sukces „bezparyjnych” był problematyczny. Wynikał nie tyle ze zmiany orientacji i sympatii politycznych lecz był efektem wzrostu presji administracji państwowej. Podkreślał ten fakt starosta włocławski wskazując ponadto, że grupa ta nie posiadała określonego oblicza politycznego: „[...] Syjonіści uważali ich za syjonistów, agudowcy za agudowców [...]”⁷³.

⁶⁹ APToW, SPN, sygn. 22, 30, 31; APB, UWPT, sygn. 4483.

⁷⁰ APToW, SPW, sygn. 403, Sprawozdanie sytuacyjne... dla UWW za sierpień 1936 r.

⁷¹ APToW, SPN, sygn. 26, Pismo M. Przedeckiego do Starosty Powiatowego w Nieszawie z dnia 3 września 1936 r.

⁷² APToW, SPN, sygn. 26, Pismo Starosty Powiatowego do Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego z dnia 16 października 1936 r.

⁷³ APToW, SPW, sygn. 403, Sprawozdanie sytuacyjne... dla UWW za sierpień 1936 r.

W większości gmin przetrwał układ polityczny ukształtowany w poprzednim okresie. Potwierdzają to dane policyjne z października 1937 r. Ortodoksi i bezpartyjni posiadali w dalszym ciągu przewagę w gminach Aleksandrów Kujawski-Nieszawa (65%), Ciechocinek-Służewo (53%), w Kowalu (65%), Lubieniu (65%), Lubrańcu (65%), Osiecinach (59%), Piotrkowie Kujawskim (70%), Skulsku (100%). W Lubieniu i Lubrańcu wzrosły wpływy syjonistów i lewicy – równoważyły się z wpływami ortodoksów. W Chodczu bezpartyjni początkowo współdziałali z ortodoksami stanowiąc większość (53%), z czasem określili się po wyborach jako syjoniści uzyskując tym samym przewagę we władzach gminy (85%). W Brześciu Kujawskim blok Bundu i syjonistów uzyskał 70% mandatów, w Przedczu i Radziejowie po 59%⁷⁴.

W gminie włocławskiej wybory do Rady Gminy odbyły się 6 września 1936 r. Aguda wykazywała przed wyborami niewielką aktywność. Jej przybudówka Poalej Agudas Israel po raz pierwszy nie wystawiła odrębnej listy. Na stan ten miały wpływ spory personalne oraz zanik działalności na forum gminy. Bierność Agudy wpłynęła na bezpartyjnych, którzy nie wystawili własnej listy. Po raz pierwszy wystawili listę syjoniści rewizjoniści. W wyborach uczestniczył także Bund. Wystawiono 10 list wyborczych. Większość w Radzie Gminy zdobyli syjoniści, uzyskując wspólnie 58,3% mandatów. Bund zdobył 16,7% mandatów. Największymi przegranymi okazali się ortodoksi i Aguda uzyskując 25% mandatów. Szczegółowy rozdział mandatów przedstawiał się następująco: Poalej Syjon Prawica zdobyła 2 mandaty (179 głosów), Poalej Syjon Lewica – 1 (176), Bund – 2 (226), Organizacja Syjonistów – 2 (274), Mizrahi – 1 (170), Aguda – 2 (252), grupa ortodoksów zwolenników rabina ze Strykowa – 1 (121), syjoniści rzemieślnicy – 1 (109), syjoniści rewizjoniści – 0 (98), Związek Rzemieślników Żydów – 0 (83).

W wyborach do Zarządu Gminy nie wzięła udziału Aguda. Wstępne porozumienie, które zawarła z grupą popierającą rabina ze Strykowa, zostało zerwane. Aguda wycofała swoją listę. Ostatecznie ukształtowały się dwa bloki wyborcze. Listę nr 1 tworzyli: syjoniści, Mizrahi, grupa rabina ze Strykowa, Poalej Syjon Prawica, listę nr 2 – Bund i Poalej Syjon Lewica. Chasydzi ze Strykowa (bezpartyjni ortodoksi) otrzymali 1 mandat, Mizrahi – 1, syjoniści – 3, Bund – 1, Poalej Syjon Prawica – 1, Poalej Syjon Lewica – 1. Unieważnienia wyborów domagali się bezpartyjni i Mizrahi, wskazując na przewagę lewicy w Zarządzie Gminy, co miało wpłynąć na zmianę religijnego charakteru gminy⁷⁵. Postulat ten nie doczekał się realizacji.

Gmina w tym okresie borykała się z rosnącym zadłużeniem i deficytem budżetowym. Jego powodem było ogólne zubożenie członków gminy. Józef Poznański wskazuje na powody i skutki tego zjawiska: „[...] Mało kto płacił składki, urzędnicy

⁷⁴ APToW, SPW, sygn. 899; APPoK, SPKon., sygn. 383.

⁷⁵ APToW, SPW, sygn. 403; M. Korzen, *In di jarn...*, s. 109–110; „WW”, 1936, nr 36 z 11 września, s. 2. Do Rady Gminy wystawiono 10 list: nr 1 – syjoniści ogólni, lista nr 2 – chasydzi cadyka ze Strykowa, lista nr 3 – Mizrahi, lista nr 4 – Poalej Syjon Prawica, lista nr 5 – Poalej Syjon Lewica, lista nr 6 – Bund, lista nr 7 – syjoniści rewizjoniści, lista nr 8 – Aguda, lista nr 10 – narodowi rzemieślnicy, lista nr 11 – rzemieślnicy „ludowi”.

(gminni – przyp. T. K.) nie otrzymywali pensji przez szereg miesięcy. Instytucje nie otrzymywały przyznanych subwencji, nie wypłacano emerytur – i zauważa dalej – Błyszcząca nęcza [...]”⁷⁶. Konflikt, jaki rozgorzał w sprawie nakładania wysokości etatu gminnego i wydatkowania środków z budżetu na 1938 r., spowodował interwencję starosty⁷⁷. W konsekwencji wprowadzono Zarząd Komisarzyczny w styczniu 1939 r. Dozorzy z wyjątkiem podrabina i jednego z członków wywodzili się ze sfer częściowo zasymilowanych. Dominowali kupcy, przemysłowcy, inteligencja⁷⁸. Powołany w skład Zarządu Józef Poznański tak opisuje kulisy związane ze swoim powołaniem na to stanowisko: „[...] Powołany... mocno ociągałem się, rozumiejąc, że jest to zdławienie żydowskiego samorządu w sprawach czysto żydowskich. Tego samego zdania był dyrektor Krupka i krawiec Goldshtein (autor pomylił z Boasem Borensteinem – przyp. T. K.). Warszawski spowodował wezwanie nas do Starostwa do wszechwładnego Zygmunta... (ten – przyp. T. K.) oświadczył nam, że w danej chwili jest to ostatnia szansa dla Żydów wglądu w ich sprawy, że gmina nie płaci swych zobowiązań, że jest finansowo upadła. O ile nie zgodzimy się to zostanie wyznaczony urzędnik z województwa do regulacji. Wybory w gminie odbędą się przypuszczalnie w 1940 roku, po doprowadzeniu do ładu sytuacji finansowej gminy [...]”⁷⁹. Stan finansowy gminy pogarszał się rokrocznie. Nie była to cecha wyjątkowa przypisana gminom wschodniokujawskim. Wszystkie gminy żydowskie w Polsce odnotowały pogorszenie ściągальności składek gminnych, konieczność łożenia większych środków na działalność charytatywną⁸⁰.

U schyłku istnienia II Rzeczypospolitej we władzach gmin mniejszych na Kujawach wschodnich, na tle innych gmin w województwie warszawskim, większy wpływ posiadali członkowie Bundu i KPP. Mniejszym poparciem cieszyło się Mizrachy. W gminie włocławskiej słabsze były wpływy ugrupowań zachowawczych – ortodoksyjnych, Agudy czy bezpartyjnych. Dużym poparciem cieszyły się we władzach gminy syjoniści i najczęściej współpracujący z nimi mizrachyści oraz reprezentanci nurtu lewicowego skupieni w Bundzie (tab. 3). Umacnianie się wpływów syjonizmu pozostawało stałą tendencją we władzach gminy we Włocławku. W 1924 r. Poalej Syjon Prawica posiadała 6,6% mandatów, w 1931 r. – 8,3%, 1936 r. – 16,7%. W latach 30. Mizrachy i Syjoniści Ogólni utracili poparcie części wyborców, którzy przenieśli swoje głosy na Poalej Syjon Prawicę, Poalej Syjon Lewicę lub syjonistów-rewizjonistów. Nieznacznie, z 13,3% w 1924 r. do 16,7% w 1936 r., wzrosły wpływy

⁷⁶ [J.] Poznański, op. cit., s. 10.

⁷⁷ APB, UWPT, sygn. 4485, Apel członków gminy żydowskiej we Włocławku do wojewody z 5 stycznia 1939 r. w tej sprawie podpisało 100 osób; „Włocławker Sztyme”, 1938, nr 35 z 23 września, s. 2.

⁷⁸ APB, UWPT, sygn. 5449. Kupiec – Dawid Warszawski, urzędnicy: Jakub Cygański i Józef Rode, przemysłowcy: Natan Szymański, Bernard Silber, dyrektor fabryki – Ludwik Krupka, lekarz – Józef Poznański, krawiec – Boas Borenstejn, podrabina – Jakub Unger.

⁷⁹ [J.] Poznański, op. cit., s. 9–10.

⁸⁰ A. Pakentregger, op. cit., s. 233–234.

Tabela 3. Wpływy polityczne we władzach gmin żydowskich po wyborach w 1936 r. w województwie warszawskim z wyszczególnieniem dla obszaru Kujaw wschodnich (w %)

Ugrupowanie	Gminy wielkie		Gminy mniejsze	
	ogółem w woj. warszawskim	w tym Kujawy wschodnie	ogółem w woj. warszawskim	w tym Kujawy wschodnie
Bezpartyjni	7,1	0	19,2	19,6
Aguda i bezpartyjni ortodoksi	44,2	25,0	41,8	37,3
Folkiści	0,6	0	0	0
Syjniści (Poalej Syjon Prawica, Poalej Syjon Lewica, Syjniści Ogólni, Syjniści Rewizjniści)	28,8	50,0	27,5	27,0
Bund	8,4	16,7	4,5	10,8
Mizrachi	10,9	8,3	6,0	2,9
KPP	0	0	1,0	2,4
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: por. tab. 2; Archiwum Akt Nowych (dalej cyt.: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej cyt.: MSW), sygn. 963. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za III kwartał 1936, Warszawa 1936, s. 156.

Bundu. Względnie stałym poparciem na poziomie ok. 27%, z tendencją malejącą w latach 30. do 25%, cieszyli się zwolennicy ortodoksji i Agudy (tab. 2).

b) Wybory rabinackie

Innym miernikiem wpływów politycznych poszczególnych ugrupowań w gminach żydowskich były wybory rabina. Wydarzenie to, niesłychanie doniosłe z punktu widzenia każdej społeczności, było rozpatrywane przez pojedynczych wyborców, jak i elity decyzyjne w kilku aspektach. Prestiż lokalnej społeczności wymagał, aby jej duchowy i religijny przywódca posiadał możliwie największą wiedzę i doświadczenie. Zalety te mogły wpływać na łagodzenie sporów wewnątrz gmin. Poparcie, jakim cieszył się rabin wśród większości lokalnej społeczności, wpływało także na gospodarkę finansową gmin.

Peryferyjne położenie regionu wschodniokujawskiego, jego oddalanie od głównych centrów religijnego życia, niewielkie liczebnie i ubogie gminy nie przyciągały powszechnie znanych postaci. Rabin pełniący swoje obowiązki we wschodniokujawskich gminach pochodzili najczęściej z okolicznych miejscowości leżących w Wielkopolsce wschodniej, na Mazowszu, ziemi dobrzyńskiej. Gdy nadarzała się sposobność, by zmienić miejsce zamieszkania i przewodzić większej liczebnie gminie,

opuszczali bez sentymentów swe dotychczasowe miejsca pracy i posługi. Jednak najczęstszym motywem wyjazdów były zatargi na tle osobistym. Z tego powodu z Przedcza do Sierpca wyjechał w listopadzie 1923 r. rabin Hersz Goldszlag. Aż do marca 1926 r. urząd ten pozostawał nieobsadzony⁸¹. Podobny przebieg miał spór o powołanie rabina w Brześciu Kujawskim. W 1919 r. rabin Sucher Lewental (Löwenthal) w porozumieniu z Zarządem Gminy powołał na urząd podrabina syna Abrama. Wywołało to protest części członków gminy. Decyzji tej nie zatwierdził starosta, motywując ją błędami formalnymi oraz niemożnością utrzymania dwóch rabinów przez gminę, która liczyła 600 członków⁸². Rabin skłócony z częścią społeczności opuścił miasto 3 sierpnia 1925 r., przenosząc się do Pułtusza, gdzie objął urząd rabinacki⁸³.

Pierwsze w odrodzonej Rzeczypospolitej wybory na wakujący urząd rabina przeprowadzono w Osiecinach. Nowym rabinem wybrano w 1921 r. Abrama Noecha Nejmana, który pełnił wcześniej urząd rabina w Kiermozie w powiecie łowickim⁸⁴. Kolejne wybory przeprowadzono w leżącym nieopodal Radziejowie. W dniu 9 maja 1925 r. Chaim Benjamin Płatkiewicz objął urządowanie, przenosząc się z Wąsewa koło Ostrowa Mazowieckiego⁸⁵.

Lata 1926–1927 przyniosły wybory na urząd rabina w Brześciu Kujawskim, Lubrańcu i Przedczu. W Brześciu Kujawskim głosowanie odbyło się 11 kwietnia 1926 r. O stanowisko ubiegało się dwóch kandydatów – Kasryel Nuta Rabinowicz podrabin w Noworadomsku oraz Jakub Josek Nordon. Na pierwszego kandydata oddano 68 głosów, na drugiego 2. Unieważniono trzy głosy⁸⁶. W Lubrańcu 17 lutego 1924 r. zmarł rabin Sucher Ber Zylbercan (Silbezahn) pełniący swój urząd od 1899 r. Czasowo jego obowiązki pełnił dojeżdżający z Chodcza rabin Eljasz Poznański. Nowego duchownego ze względów finansowych wyłoniono dopiero 8 maja 1927 r.⁸⁷ Wybrano pochodzącego z Tarnopola Ire Klughaupta. Jego kontrkandydatem był rabin chodecki. O wiedzy religijnej elekta świadczyli nadrabbin Stryja Szulim Kakhon Jolles i nadrabbin Tarnowa Majer Arate. W głosowaniu oddano na niego 72 głosy

⁸¹ APToW, SPW, sygn. 819, 830, 832.

⁸² APToW, SPW, sygn. 801.

⁸³ APToW, SPW, sygn. 830.

⁸⁴ APToW, SPN, sygn. 28, 31.

⁸⁵ APToW, SPN, sygn. 31; APB, UWPT, sygn. 4496.

⁸⁶ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/4, 113/6/7; APToW, SPW, sygn. 824, 830, 832, 834, 840, 845, 607; APB, UWPT, sygn. 4496. W składzie Komisji Wyborczej zasiadali: Mojsze Praszker, Icek Mendel Dancygier, Alje Markowski, Szloma Ajzyk. Zastępcami obrano: Mojsze L. Breitbarda, Jakuba Katza, Abrama Grabowskiego, Fajwisza Singera.

⁸⁷ APToW, SPW, sygn. 814, 823, 845. Wdowa Ruchla Zylbercan oraz siedmioro dzieci miała w myśl umowy z zawartej ze zmarłym rabinem przez Zarząd Gminy otrzymać po jego śmierci równowartość 100 dolarów oraz pensję rabinacką do 24 lutego 1925 r., po tym terminie wypłacić równowartość 500 dolarów, zaś córce z pierwszego małżeństwa równowartość 100 dolarów. Po 1 marca 1925 r. skarżyła się staroście wdowa, że gmina zaprzestała wszelkich wypłat na jej rzecz.

na „tak” i 5 na „nie”⁸⁸. W Przedczu po wyborach, które przeprowadzono 7 marca 1926 r., urządowanie objął rabin Józef Aleksander Zemelman. Do 1914 r. pełnił urząd rabina w Drobinie. Był uczniem rabina Berka Najfelda z Raciąża. O jego kwalifikacjach poświadczali rabini: Mejer Chil Helsztok z Ostrowca, Hersz Chaskiel Michelson z Płocka oraz podrabin Abram Małes Bzura – podrabin Płocka⁸⁹.

W latach 30. przeprowadzono wybory rabinów w Nieszawie, Piotrkowie Kujawskim, Aleksandrowie Kujawskim, Osiecinach i Lubrańcu. W większości dotychczasowi religijni przywódcy zmarli. Jedynie rabin chodecki E. Poznański 5 kwietnia 1938 r. zrezygnował z pełnionej funkcji, podając jako powód zapaść ekonomiczną gminy. Wyjechał wraz z rodziną do Lubrańca⁹⁰. W Lubrańcu rabina I. Klughaupta zastąpił z nie znanych powodów na krótko przed wybuchem II wojny rabin Klukow⁹¹. Rabina Abrahama Noecha Nejmana w Osiecinach zastąpił w 1937 r. syn – Dawid Zołme⁹². W początkach lat 30. zmarł mieszkający w Służewie rabin Erlecher, który zapewniał posługę religijną ludności żydowskiej w Ciechocinku i Służewie. Zastąpił go od 15 lutego (lub 1 marca) 1933 r. rabin Jakub Hersz Gendzähler, który osiadł w Aleksandrowie Kujawskim⁹³. W gminie Aleksandrów Kujawski-Nieszawa po wyborach 28 grudnia 1932 r. rabinem został Jakub Pozner, który przyjechał z Warszawy. Zwyciężył jednogłośnie spośród czterech ubiegających się kandydatów⁹⁴. Zmiana dokonała się także w Piotrkowie Kujawskim. Na miejsce rabina Wartskiego wybrano 15 grudnia 1935 r. Mosze Jankiela Klajnbauma (ur. 1888 r.), który pełnił wcześniej podobną funkcję w Sobocie⁹⁵.

c) Rabinat

W skład rabinatu, który utrzymywały gminy wielkie, w okresie międzywojennym wchodził rabin i podrabin. Do jego zadań należało sprawowanie opieki i nadzoru nad życiem religijnym, ubojem rytualnym, przestrzeganiem norm żywieniowych, szkolnictwem i wychowaniem religijnym wśród dzieci i młodzieży, przeprowadzaniem rytualnych spraw sądowych w sprawach religijnych, majątkowych i rodzinnych.

Postacią centralną dla życia społecznego i religijnego gminy włocławskiej w latach 1899–1925 pozostawał rabin noszący zaszczytny tytuł gaona – Jehuda Lajb Kowalski. Wspólnie z rabinem Lidy Icchakiem Jakubem Reinesem należał do za-

⁸⁸ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11; APToW, SPW, sygn. 823, 830, 834, 899.

⁸⁹ APB, UWPT, sygn. 4496; APToW, SPW, sygn. 607, 824, 830, 832, 840; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12/4.

⁹⁰ APB, UWPT, sygn. 4496, 5449; APToW, SPW, sygn. 607, 814, 830, 840; M. Pinczewski, *Chodcz, [w:] Włocławek we ha...*, s. 827.

⁹¹ A. I. Kluski, *Libranc, [w:] Włocławek we ha...*, s. 791. Autor nie wymienia wśród rabinów poprzedzających Klukowa – Ire Klughaupta

⁹² APB, UWPT, sygn. 4485, 4496.

⁹³ APB, UWPT, sygn. 4496; APToW, SPN, sygn. 31.

⁹⁴ APToW, SPN – Dopyływy, Sprawozdanie sytuacyjne... za grudzień 1932 r.; I. Kaplan, *Wi azaj oiz entsztanen di Niszawe kehila, [w:] Włocławek we ha...*, s. 798.

⁹⁵ APToW, SPN, sygn. 28, 31; APB, UWPT, sygn. 4496.

łożycieli „Mizrachi” i był współtwórcą programu tego ugrupowania. O jego popularności świadczył fakt obioru w 1922 r. Senatorem Rzeczypospolitej Polskiej z głosami Żydów z województwa warszawskiego. Rabin Kowalski pozostawił po sobie znaczącą spuściznę publicystyczną (głównie na łamach: „Hajom”, „Habokker”, „Hacefira”, „Hajnt”, „Moment”), oratorską i naukową. W pamięci współczesnych zapisał się także jako zaangażowany działacz społeczny⁹⁶.

Działania gaona wspierało we Włocławku dwóch podrabinów: Mendel Kuczyński oraz Jakub Unger. Pierwszy swój urząd piastował od 1914 r. do śmierci w 1937 r., drugi od 1912 r.⁹⁷ Charakterystykę obu duchownych zawarł we wspomnieniach J. Poznański „[...] Unger..., wielki znawca koszeru..., był daleko rozumniejszy i życiowy niż drugi podrabin Kuczyński. Tamten żył oddzielnym życiem, mówił słabo po polsku i był godzien politowania w sądzie, gdy odbierał... przysięgę [...]”⁹⁸. Podobne opinie przedstawiali o duchownych urzędnicy w starostwie, zwracając uwagę na nieangażowanie się Kuczyńskiego w życie polityczne, społeczne i gospodarcze miejscowych Żydów i skupienie całej uwagi na życiu religijnym, czym zyskiwał uznanie religijnej części społeczności żydowskiej. Drugi z podrabinów – J. Unger często angażował się na forum społecznym, występował w sądach polubownych jako superarbitr, przyznawał koncesje do wypieku mac i koszerowania kominów. Wykazywał pewną wyrozumiałość wobec ideologii syjonistycznej, co zjednywało mu sympatię u młodszego pokolenia włocławskich Żydów i narażało na krytykę ze strony środowisk religijnych i lewicowych⁹⁹. Był to jeden z powodów (obok trudności finansowych), który legł u podstaw odebrania mu w 1935 r. przez władze gminy dochodów pochodzących z urodzeń i 80% z udzielania ślubów oraz obniżenia rocznej pensji z 4680 zł do 4200 zł. Wywołało to zdecydowaną reakcję ze strony podrabina. Sprawę ostatecznie rozstrzygnął dopiero wyrok Naczelnego Trybunału Administracyjnego z 31 stycznia 1936 r. Na jego mocy przywrócono duchownemu utracone dochody¹⁰⁰.

Po śmierci rabina J. L. Kowalskiego (zm. 26 lipca 1925 r.) władze gminy rozpoczęły starania o obsadzenie wakującego urzędu. Wyłonienie kandydata okazało się praktycznie niemożliwe. Koalicja syjonistów chętnie widziała rabina o poglądach przychylnych żydowskiej idei narodowej, który obok gruntownej wiedzy religijnej posiadałby także rozległą wiedzę świecką. Koalicja złożona z ortodoksów, bezpartyj-

⁹⁶ *Encyklopedia Judaica*, t. 10, s. 1232; *Stowarzyszenie Pomocy Studentom Żydom w Polsce „Auxilium Academicum Judaicum”*. Sprawozdanie z działalności KC od 1.III.25 do 28.II.26, Warszawa 1926, s. 3; J. L. Kowalski, H. Farbstein, J. L. Złotnik, *Program redes gehalten oif der Mizrachistischer 1 – ter lands konferenc in Pojlen*, Warsze 1919; J. Pajewski, W. Łazuga, Gabriel Narutowicz. *Pierwszy Prezydent Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 150. W dniu zaprzysiężenia prezydenta Gabriela Narutowicza 12 grudnia 1922 r. – rabin oraz poseł PPS Zygmun Piotrowski zostali dotkliwie pobici przed parlamentem przez endeckie bojówki.

⁹⁷ APToW, SPW, sygn. 607, 801, 830, 840; APB, UWPT, sygn. 4496.

⁹⁸ [J.] Poznański, op. cit., s. 10.

⁹⁹ Ibidem; APToW, SPW, sygn. 607.

¹⁰⁰ APToW, SPW, sygn. 607; APB, UWPT, sygn. 5407.

nych ortodoksów i bezpartyjnych preferowała kandydata reprezentującego tradycyjny judaizm o konserwatywnych społecznie i politycznie poglądach. Lewica zachowywała się biernie wobec prób obsadzenia urzędu rabinackiego, powołując się na koszty jego utrzymania sięgające 10 tys. zł rocznie¹⁰¹.

Dysonans pomiędzy ugrupowaniami pogłębiły wybory do władz gminy 1931 r. oraz stanowisko wojewody warszawskiego, który odmawiał zatwierdzenia składu Zarządu Gminy. Sprawę tę na forum sejmu poruszył poseł I. Grünbaum w dniu 8 marca 1933 r., składając zapytanie MWRiOP Januszowi Jędrzejewiczowi¹⁰². Przedłużający się wakat na stanowisku rabina społeczność żydowska odbierała jako stan szkodliwy. Mimo nacisków społecznych inicjatywę, przy nieoficjalnym poparciu starosty, podjęli w początkach 1934 r. ortodoksi wraz z bezpartyjnymi. Umowę pomiędzy członkami Rady i Zarządu Gminy Żydowskiej we Włocławku w sprawie przeprowadzenia wyborów zawarto 29 lutego 1934 r. Termin wyborów wyznaczono na 16 grudnia 1934 r. W listopadzie wyłoniono skład Komisji Wyborczej. Jej członkowie byli reprezentantami Aguda Israel (2 członków), bezpartyjnych (3), syjonistów (3) i Mizrahi (3)¹⁰³. Wiadomości o konkursie pojawiły się w prasie żydowskiej w kwietniu 1934 r.¹⁰⁴ W wyznaczonym terminie zgłosiło się 30 kandydatów¹⁰⁵. Realne szanse miało jednak tylko pięciu: Jakub Awigdor z Drohobycza, Chaim Szapira ze Lwowa, A. Grosman z Grajewa, I. Polonskis z Libawy i M. Ch. Laun z Krakowa. Ostatecznie kandydatem wspieranym przez środowiska ortodoksyjne i bezpartyjnych został M. Ch. Laun mieszkający w Preszowie w Czechosłowacji. Mizrahi i niewielka

¹⁰¹ APToW, SPW, sygn. 840.

¹⁰² J. Tomaszewski, *Walka polityczna wewnątrz gmin żydowskich w latach trzydziestych w świetle interpelacji posłów*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie” (dalej cyt.: „BŻIH”), 1973, nr 1, s. 85–86, 105; Idem, *Interpelacje poselskie dotyczące gmin żydowskich (uzupełnienie)*, „BŻIH”, 1974, nr 2, s. 63–67.

¹⁰³ APToW, SPW, sygn. 891; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/4. W komisji zasiadali: Dawid Ersler (przewodniczący), Bernard Gombiński (zastępca), Abram Białogłowski, Icek Kowalski, Syne Praszkie, Josek Horn, Pinkus Kowalski, Mendel Lidzbarski, Izrael Gutakowski, Abram Parszos, Gerszon Szklower.

¹⁰⁴ „WSz”, nr 14 oraz „WW”, nr 14, z dnia 13 kwietnia 1934 r., „Nasz Przegląd”, z 15 kwietnia 1934 r., „Hajnt”, nr 86 A oraz „Das Jidisze Togblat”, nr 170 A, z dnia 16 kwietnia 1934 r.

¹⁰⁵ APToW, SPW, sygn. 891. Kandydaty swoje przedstawili: Jakub Awigdor z Drohobycza, Samuel Babet z Sądowej Wiszni, Bencjon Blumberg z Żuromina, Ch. Braunrot z Ciechanowa, M. Ejdelberg z Płocka, A. L. Farber z Jargrodu, Mojżesz Symcha Frajman z Wyszkowa n. Bugiem, J. H. Gendzähler z Aleksandrowa Kujawskiego, I. Glukhaupt z Lubrańca, Jankiel Grinberg z Jałówki, A. Grosman z Grajewa, Salomon Herz z Baszczowej, Markus Holberstam z Kępna, A. Kalmanowicz z Tykocina, M. Ch. Laun z Krakowa, I. Mirski z Zabłudowa, Ch. M. Miszkinski ze Świsłoczy, Icek Parzęczewski z Przasnysza, Wolf Perelman z Iwin, Abraham Perl z Kolbuszowej, I. Polonskis z Libawy, K. N. Rabinowicz z Brześcia Kujawskiego, L. A. Różany z Miłosnej k. Warszawy, Izaak Steinberg z Jarosławia, Chaim Szapira ze Lwowa, Makus Lipe Thunin z Rohatynia, Abraham Wiener z Jazłowca, Beniamin Wołkowicz ze Skąty, M. W. Zawadzki z Buska, D. Sz. Zender z Poznania. Po terminie wpłynęły kandydaty: Abrahama Kolbe z Łowicza i Jakuba Lejba Taube z Legionowa.

część syjonistów opowiadała się za J. Awigdorem. Syjoniści jednoznacznie wsparli I. Polonskisa, który do 1928 r. sprawował urząd rabina w Święcianach, następnie w Libawie na Łotwie. Starosta wspierał kandydata środowisk ortodoksyjnych, uznając, że jego wybór będzie korzystny z punktu widzenia interesów państwa i miejscowej społeczności żydowskiej. W ostatecznym głosowaniu pozostali: I. Polonskis i M. Ch. Laun. Postawa bezpartyjnych zadecydowała o zwycięstwie I. Polonskisa. Głosowali na niego wszyscy syjoniści (3 głosy), 1 mizrachista oraz 2 bezpartyjnych. Za M. Ch. Launem opowiedzieli się reprezentanci Agudy (2 głosy), Mizrachim (2) oraz 1 bezpartyjny. Na wynik wyborów skargę w dniu 18 grudnia złożyło czterech członków Rady Gminy z frakcji ortodoksów. Zarzucano elektowi niezajomość języka polskiego, złożenie przysięgi w jidysz, podeszły wiek (w chwili wyborów liczył 64 lata), nieprzedstawienie dyplomu rabinackiego i polskiego dowodu osobistego. Domagano się unieważnienia wyborów. Przychylił się do tego wniosek starosta, unieważniając ich wynik decyzją z dnia 17 lutego 1935 r. W jego uzasadnieniu wskazywano na uchybienia formalne np. nieprzedstawienie staroście list kandydatów (była to nieprawda, ponieważ zachował się ten dokument z odręcznymi uwagami samego starosty), niepodanie terminu zgłoszenia kandydatury Polonskisa. Rzeczywiste powody decyzji, pomimo drobnych uchybień proceduralnych, miały podłoże polityczne. Syjoniści wrocławscy utrzymywali ożywione kontakty z postm I. Grünbaumem, którego działalność środowiska sanacyjne uznawały za godzącą w polskie interesy narodowe. Starosta wrocławski w początkach lat 30. starał się osłabiać wpływy środowisk syjonistycznych wspierając ich przeciwników, tracących stopniowo wpływy: Agudę, bezpartyjnych ortodoksów, środowiska skłaniające się do współpracy z BBWR we władzach gminnych czy w organizacjach gospodarczych (Związek Rzemieślników Żydów, Centrala Drobnych Kupców i Handlowców). Działaniom starosty sprzyjał rozłam wśród miejscowych syjonistów, jaki dokonał się wraz z emancypacją syjonistów-rewizjonistów. Wybór w gminie wrocławskiej rabina o syjonistycznych sympatiach oznaczałoby wzmocnienie pozycji ugrupowań, które określano jako wrogie władzom polskim. Unieważnienie wyborów podtrzymał wojewoda warszawski decyzją z dnia 11 grudnia 1935 r. Od tej odwołała się Rada Gminy Żydowskiej we Włocławku do Naczelnego Trybunału Administracyjnego w dniu 29 lutego 1936 r. Sąd podtrzymał decyzję unieważniającą wybory w dniu 11 grudnia 1936 r.¹⁰⁶

Gmina wrocławska aż do wybuchu II wojny pozostała bez obsadzonego urzędu rabinackiego. Utrzymaniu tego stanu sprzyjały czynniki obiektywne: rosnące trudności finansowe, umocnienie się po wyborach 1936 r. we władzach gminy wpływów Bundu i Poalej Syjon Lewicy. Po śmierci podrabina M. Kuczyńskiego w 1937 r. jedynym duchownym, który pełnił obowiązki rabina, pozostał sędziwy podrabini J. Unger, liczący wówczas 72 lata. Bezskutecznie o nominację na wakujące stanowisko rabina lub podrabina we Włocławku ubiegał się w 1938 r. Hersz Josek Dziegański z Przysuchy¹⁰⁷.

¹⁰⁶ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/4.

¹⁰⁷ APB, UWPT, sygn. 4482. Urodził się 26 sierpnia 1910 r. w Lipnie. Dyplom rabiniczny otrzymał 9 lipca 1929 r. w Warszawie po egzaminie, który złożył przed kolegium składającym się

e) *Majątek gmin*

Majątek gmin żydowskich tworzyły ruchomości oraz nieruchomości. Do tych ostatnich należy zaliczyć budynki, które służyły celom kultowym (synagogi, łaźnie rytualne, rzeźnie, budynki szkolne, domy przedpogrzebowe, domy modlitw), cmentarze, obiekty kancelaryjne i mieszkalne (mieszkanie rabina, czasem także dla najbiedniejszych członków gminy), kuchnie rytualne dla ubogich, place, studnie¹⁰⁸. Łącznie nieruchomości stanowiły ponad 81% ogólnej wartości majątku gmin (tab. 4). Na wyposażenie ruchome składały się przedmioty służące celom kultowym oraz niezbędne dla funkcjonowania administracji gminnej, szkolnictwa. Te pierwsze w gminach mniejszych były stosunkowo nieliczne w porównaniu z gminą wrocławską¹⁰⁹. Ona też zaliczała się do gmin najzamożniejszych w regionie wschodniokujawskim. Łącznie jej majątek stanowił 48,5% ogólnej sumy wartości majątku gmin żydowskich w powiatach nieszawskim i wrocławskim. Na majątek nieruchomy gminy wrocławskiej składały się: synagogi przy Żabiej 14 i Królewieckiej 17, Talmud Tora przy Królewieckiej 5, łaźnia przy Królewieckiej 4, schronisko dla starców z pobliskim placem przy Stodólnej 35, dom modlitw w Szpetalu Dolnym, dom sierot przy Królewieckiej 5, plac przy Żabiej 16 oraz cmentarz przy Nowomiejskiej 25. Wyposażenie ruchome znajdujące się w wymienionych obiektach liczyło ponad 2500 sztuk różnorodnych przedmiotów¹¹⁰.

---

z rabinów II, III, VI, XIII i XXIII okręgu warszawskiego oraz Naczelnym Rabinem Wojska Polskiego, Rabinem Okręgu Korpusu nr 1.

¹⁰⁸ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113 passim, *Protokoły lustracji gmin*; APB, UWPT, sygn. 4482, 4496; APToW, SPW, sygn. 850. W Kowalu najbiedniejsi mieszkali w 3 domkach należących do gminy.

¹⁰⁹ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/10/2. Np. w gminie w Lubieniu w 1925 r. znajdowało się w synagodze: 7 rodałów, ołtarz, 5 zastaw, 10 lamp, 6 lichtarzy, 2 trąbki, 3 pieczęcie, w szkółce – ołtarz, 2 stoły, 5 ławek, 2 zastawy, 200 książek. W latach 30. majątek powiększono o instalację elektryczną, żyrandol i jeden rodał. Na wyposażenie łaźni składały się najczęściej wanny (1–2), ława, krzesło, kocioł; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/8. Bardziej okazałym wyposażeniem dysponowała gmina w Brześciu Kujawskim. W styczniu 1932 r. w synagodze naliczono 45 ławek, 1 ołtarz z galerią i parą schodów, 1 ambonę z szafką, 1 galerię wewnątrz synagogi, 1 dywan, 2 mosiężne lichtarze, 1 zegar ścienny, 1 latarkę, 2 lampy naftowe, 4 rolety okienne, 5 sztuk regulaminów ściennych oraz 11 rodałów. W szkółce – 11 ławek, 1 ambonę, 1 mównicę kantora z szafką, 1 ołtarz, 2 stoły, 60 książek i 3 rodały. W dwóch chederach – 14 ławek, 2 tablice, 2 stoły, 1 szafka. W biurze gminy – 9 ksiąg i dzienników, 1 stół, 2 ławki. W łaźni – 7 ławek, 1 piec kaflowy, 1 kocioł, 3 wanny, 3 przegrody do wanien i 4 deptaki.

¹¹⁰ Na wyposażenie synagogi przy Królewieckiej składało się 5 rodałów, 1 platynowa rączka, 1 srebrny kielich, 2 parojches, 1 zegar, 1 szefer, 1 mogiła, 1 żyrandol, 9 lamp, 17 lampek, 88 ławek, 4 fotele, 2 kandelabry, 2 dywany, 4 chodniki, 2 stoły, 2 spluwaczki, 1 para portier. Zamożniejsza była synagoga przy ul. Żabiej. Naliczono w niej 527 przedmiotów, w tym: 25 rodałów, 2 srebrne blachy do rodałów, 4 srebrne rączki do rodałów, 1 drewniana rączka do rodałów, 27 ubrań do rodałów, 3 srebrne kubki, 1 tabliczka do kabaly, 1 srebrny talerzyk, 2 srebrne miski dla kahalnych, 2 srebrne konewki, 1 korona srebrna do rodałów, 3 pary ubrań z dzwoneczkami, 216 sztuk mebli, 39 dywanów i chodników, kilkadziesiąt lichtarzy, żyrandoli

Tabela 4. Stan majątkowy gmin żydowskich w powiatach nieszawskim i włocławskim w 1939 r.

Gmina	Wartość majątku gminnego (zł)	%	Stan zadłużenia gminy (zł)	%	Zadłużenie na jednego członka gminy (zł)	Odsetek osób opłacających składkę gminną (%)
Aleksandrów Kujawski-Nieszawa	38 480	5,3	10 200	4,3	9,4	14,9
Brześć Kujawski	45 957	6,4	15 668	6,7	24,7	16,1
Chodecz	12 280	1,7	3052	1,3	7,6	12,4
Ciechocinek-Służewo	37 652	5,2	18 949	8,1	19,6	24,4
Kowal	14 000	1,9	8740	3,7	6,2	8,2
Lubień	32 000	4,4	5590	2,4	8,0	12,1
Lubraniec	83 770	11,6	16 836	7,2	21,3	17,7
Osięciny	15 529	2,2	3300	1,4	8,7	14,2
Piotrków Kujawski	59 034	8,2	6098	2,6	9,4	11,8
Przedecz	15 000	2,1	2000	0,8	3,5	15,3
Radziejów Kujawski	18 200	2,5	5637	2,4	8,7	16,5
Włocławek	349 845	48,5	138 595	59,1	10,7	10,0
Razem	721 747	100,0	234 665	100,0	21,0	11,8

Źródło: APB, UWPT, sygn. 4482, 4496, zestawienie autora.

Sposób zarządzania majątkiem przez Zarządy poszczególnych gmin żydowskich pozwala na dokonanie ich klasyfikacji. W gminach, umownie nazwanymi „nowymi”, zaczęli dominować we władzach działacze średniego i młodego pokolenia, prezentujący poglądy daleko bardziej liberalne i zlaicyzowane aniżeli przedstawiciele starszego pokolenia. Gminy te na ogół zaliczały się do zamożnych, przyjmując za kryterium ogólną wielkość majątku (Brześć Kujawski, Aleksandrów Kujawski-Nieszawa, Lubraniec)¹¹¹. Zadłużenie w przeliczeniu na jednego członka w gminach „nowych”

i świeczników oraz szereg drobniejszych sprzętów liturgicznych. Przedmioty te ocalały z pożogi wojennej w postaci szczątkowej – zob.: T. Kawski, *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII–XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1999, nr 3–4, s. 451–465.

¹¹¹ Wskaźnik ten jest jednak także dość wysoki dla kilku gmin „starych” (np. w Piotrkowie Kujawskim) za sprawą polityki osadniczej właścicieli miast w XVIII i XIX w. często zapewniających osiedlającej się ludności żydowskiej szereg przywilejów i nadań, co rzutowało na późniejszą wartość majątku gmin.

(np. Ciechocinek-Służewo – 19,6 zł, Brześć Kujawski – 24,7 zł, Lubraniec – 21,3 zł) pozostawało wyższe aniżeli w gminach umownie określonymi przez autora „starymi” – tj. takimi, w których przeważali we władzach tradycjonałiści przestrzegający sztywnych norm i zasad religijnych, zachowawczy społecznie i politycznie o wysokiej średniej wieku. Dla porównania zadłużenie na jednego członka w gminach „starych” wynosiło np. w Kowalu – 6,2 zł, Radziejowie – 8,7 zł. W większości gminy te należały do uboższych. Także wskaźnik odnoszący się liczby osób opłacających składkę gminną pozostawał niższy w gminach „starych” aniżeli w „nowych” (Aleksandrów Kujawski-Nieszawa, Ciechocinek-Służewo, Brześć Kujawski, Lubraniec) (tab. 4).

e) Budżety i finanse gmin

Kondycja finansów poszczególnych gmin żydowskich odzwierciedlała nie tylko lokalną specyfikę ekonomiczną zamieszkującej je ludności, lecz także pozostawała pośrednio uzależniona od poglądów politycznych i społecznych, jakie reprezentowali miejscowi Żydzi. W gminach „starych”, pomimo wahań koniunktur gospodarczych, zarządzanie posiadanymi zasobami finansowymi nie napotykało większych trudności, co nie znaczy, że nie budziło protestów, zwłaszcza przy ustalaniu wymiaru składek gminnych. Jednak ich skala, a przede wszystkim sposób ich załatwienia pozostawały najczęściej wewnętrzną sprawą zarządu i danego płatnika. Odwoływanie się do organów zwierzchnich należało do rzadkości. W gminach „nowych”, gdzie znaczna część społeczności żydowskiej sympatyzowała z syjonizmem czy ruchami lewicowymi, trudności w administrowaniu majątkiem gmin narastały. Wielki kryzys i związane z nim skutki – zubożenie, migracje, zastój w produkcji i handlu, bezrobocie, malejąca liczba członków w części gmin żydowskich, propaganda antysemita do dodatkowo skomplikowały sytuację i wpływały na zaostrzenie sporów wewnątrz gmin.

Od początku istnienia II Rzeczypospolitej rosły dochody mniejszych gmin żydowskich. Przełom nastąpił w latach 1930–1934. Aby przedstawić proces kształtowania się wielkości dochodów gmin, dane z 1928 r. przyjęto za wielkość stałą równą 100. W latach 1929–1935 cechą charakterystyczną pozostawały znaczące wahania wielkości uzyskiwanych dochodów. Różnice te były mniejsze w gminach „starych”, np. w Chodczu wynosiły w kolejnych latach: w 1930 r. – 133, w 1931 r. – 128, w 1932 r. – 138, w 1933 r. – 136 i w 1935 r. – 123, w Lubieniu analogicznie: 99, 95, 97, 97 i 95. W gminach „nowych”, np. w Lubrańcu czy Brześciu Kujawskim, różniły się znacząco w poszczególnych latach. W tym ostatnim dochody w roku 1930 oszacowano w porównaniu z dochodami z 1928 r. na 169, w 1932 r. na 112, w 1934 r. na 193, w 1935 r. na 124.

Cechą wspólną dla wszystkich wschodniokujawskich gmin po 1935 r. było ograniczanie wielkości planowanych dochodów budżetowych (tab. 5), pomimo poprawy sytuacji gospodarczej, wzrostu ściągальności opłat na rzecz gminy, pochodzących z ubojów czy składki gminnej. Ten paradoks wynikał z faktu urealnienia rzeczywistych dochodów. Dokonano kasaty zaległości budżetowych, co wpłynęło na ich ograniczenie. Jedynie gminy „nowe” (Ciechocinek-Służewo i Aleksandrów Ku-

Tabela 5. Wielkość planowanych dochodów w wybranych gminach żydowskich na Kujawach wschodnich w okresie międzywojennym (wielkości z 1928 r. równe 100)

Gminy	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1937	1938
Brześć Kujawski	70	–	–	100	116	169	137	112	130	193	124	82	78
Chodecz	87	92	96	100	115	133	128	138	136	–	123	119	–
Kowal	–	–	–	100	134	132	149	160	164	185	174	167	–
Lubień	63	78	95	100	103	99	95	97	97	98	95	92	–
Lubraniec	67	99	109	100	129	152	142	146	165	137	137	152	166
Włocławek	113	97	109	100	105	109	108	91	79	76	72	71	–

Źródło: APToW, SPW, sygn. 803, 805, 807, 813, 830, 846, 848, 850, 851, 852, 853, 857, 858, 862, 866, 869, 873, 877, 883, 885, 888, 890, 894, 896; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1 cz. 1–2, 113/6/1–3, 113/7/1, 113/7/5, 113/9/1–2, 113/10/2, 113/10/2, 113/11, 113/12; APB, UWPT, sygn. 4507, 4483, 4496, 5449, zestawienie autora.

jawski-Nieszawa) odnotowały w końcu lat 30. znaczący wzrost dochodów budżetowych¹¹². Ich kondycja finansowa przez cały okres międzywojenny zaliczała się do względnie stabilnych za sprawą uzdrowiska w Ciechocinku licznie odwiedzanego przez żydowskich kuracjuszy oraz umiejscowienie w aleksandrowskiej rzeźni w 1938 r. punktu ubojowego, który jako jeden z nielicznych zaopatrywał w koszerne mięso Żydów z całego województwa pomorskiego.

W gminie wielkiej we Włocławku wielkość dochodów budżetowych, pomimo znaczącego przyrostu liczby członków gminy pomiędzy 1925 a 1931 r., wahała się na poziomie 109–113 jednostek. W latach następnych utrwaliła się tendencja do ograniczania dochodów (tab. 5).

Wielki kryzys wpłynął na zubożenie Żydów. W skali poszczególnych gmin przedstawienie danych, które by ilustrowały ten proces, jest zadaniem trudnym. Wprost świadczą o tym malejące budżety poszczególnych gmin i ich rosące zadłużenie. Pośrednio wielkości świadczą o różnicy między dochodami planowanymi a realnie wpływającymi do kas gminnych. W gminie włocławskiej poziom ściągalności opłat na rzecz gminy w połowie lat 20. wynosił ok. 85–90%, w latach 1932–1935 uległ zmniejszeniu do poziomu 70–73%, po czym ponownie wzrósł do 84,5% w 1937 r. Katastrofalny stan rzeczywistych wpływów we Włocławku w porównaniu z planowanymi miał miejsce w 1931 r., kiedy pozyskano zaledwie 24,9% planowanych dochodów¹¹³. W gminach mniejszych różnice te były mniej znaczące. W 1932 r.

¹¹² APB, UWPT, sygn. 4483; APToW, SPN, sygn. 29.

¹¹³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113, cz. 1–2; APToW, SPW, sygn. 803, 807, 813, 846, 873; APB, UWPT, sygn. 4507, 5449.

realne wpływy w gminach mniejszych wynosiły 63,9%, pięć lat później 60,7% (tab. 6). Zubożenie wywołane wielkim kryzysem, jak się wydaje, w większym stopniu dotknęło społeczność żydowskich *sztetl* i to zaliczających się do grupy „nowych”¹¹⁴.

Na dochody żydowskich gmin wyznaniowych składały się cztery podstawowe źródła. Były nimi: składka gminna rozłożona na zdolnych do jej opłacania członków gminy, proporcjonalnie do stopnia ich zamożności, opłaty pochodzące z uboju rytualnego bydła i drobiu, dochody z cmentarzy (sprzedaż grobów, zezwolenia na postawienie pomników) oraz synagog (dzierżawy miejsc w synagogach, ofiar składanych przy rodach). Niewielkie dochody przynosiły także opłaty kancelaryjne, opłaty wnoszone przez bractwa pogrzebowe, domy modlitw, szkoły, łaźnie rytualne, procenty z legatów bankowych, czynszów od dzierżawionych nieruchomości oraz dobrowolnych ofiar członków gminy.

Większość środków gminy czerpały z opłat za ubój rytualny oraz ze składek gminnych. Jedynie w Kowalu w roku budżetowym 1920/1921 w całości dochody budżetowe pochodziły z tego ostatniego źródła. Był to jednak przypadek wyjątkowy. Pożar 10 sierpnia 1921 r. zniszczył część miasta (396 budynków), w tym synagogę i budynki gminne¹¹⁵. Do końca lat 20. większość środków budżetowych w gminach wschodniokujawskich pochodziła z opłat za ubój rytualny¹¹⁶. W gminach mniejszych udział ten był większy aniżeli w gminie włocławskiej (tab. 6). Trudności ekonomiczne w latach 30. wpłynęły na ograniczenie dochodów pochodzących z uboju, niezależnie od wielkości skupiska żydowskiego, zwłaszcza w gminach mniejszych. W 1932 r. w gminach mniejszych 48,3% środków pochodziło z uboju, w 1937 r. zaledwie 29,1%. W gminie włocławskiej analogicznie 31,7% i 29,7%. We Włocławku większość dochodów pochodziła ze składki gminnej. W 1921 r. stanowiła 78,1% ogólnej sumy wpływów i 45,8% w roku 1937. Pomimo znacznego ograniczenia środków płynących z tego źródła nadal była to największa grupa zapisana po stronie dochodowej (tab. 6).

¹¹⁴ APToW, SPW, sygn. 852, 857, 858, 862, 883, 890; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/1–3, 113/11, cz. 1; APB, UWPT, sygn. 4492, 4496. Nie dysponujemy niestety dla większości gmin mniejszych sprawozdaniami z wykonania budżetów z lat 20., stąd uwagę tę należy potraktować jako hipotezę. W gminie lubranieckiej pomiędzy 1927 a 1937 r. wielkość realnych wpływów budżetowych w porównaniu do planowych zmalała z 83% do 39,9%, w gminie w Brześciu Kujawskim z 76,8% w 1931 r. do 49% w 1937 r.

¹¹⁵ APToW, SPW, sygn. 805, 824, 850; J. Zimecki, *Monografia miasta Kowala i jego okolicy*, Kowal 1990, s. 187. W sąsiedniej gminie żydowskiej w Lubieniu zorganizowano zabawę 31 grudnia 1921 r. Jedynym punktem jej programu była sprzedaż biletów. Środki pozyskane w ten sposób w wysokości 2700 mkp przekazano „Kasie Komitetu Ratunkowego dla Pogorzalców miasta Kowala przy Gminie Żydowskiej miasta Kowala” (APToW, SPW, sygn. 343).

¹¹⁶ J. Piekalkiewicz, *Wydatki i dochody związków publiczno-prawnych*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1929, t. 6, z. 1, s. 344–346. W końcu lat 20. gminy żydowskie na terenie byłego Królestwa Kongresowego w 44,9% czerpały swoje dochody z rzeźni, w 39,2% ze składek gminnych, w 1,8% z ofiar składanych w synagogach, w 1,5% z innych ofiar i darowizn, w 3,9% z cmentarzy, w 2,7% z łaźni rytualnych, inne wpływy stanowiły 6%.

Tabela 6. Struktura dochodów budżetowych planowanych i realnie uzyskiwanych w żydowskich gminach wyznaniowych na Kujawach wschodnich w 1932 i 1937 r.

Źródło dochodu	Dochody gmin mniejszych			Realne wpływy w gminach mniejszych w poszczególnych działach		Dochody gminy wielkiej we Włocławku			Realne wpływy w gminie wielkiej we Włocławku w poszczególnych działach	
	planowane		rzeczywiste	1932	1937	planowane	rzeczywiste		1932	1937
	1932	1937					1932	1937		
Rok	1932	1937	1932	1937	1932	1937	1932	1937	1932	1937
Składki bieżące	40,6	39,8	22,0	31,2	68,8	47,6	52,0	45,8	41,3	44,8
Ubój	48,3	29,1	70,3	52,0	92,9	108,5	31,7	29,7	39,0	27,7
Cmentarz	4,7	3,9	3,2	5,0	42,9	77,7	9,9	16,1	12,4	19,9
Synagogi	3,0	1,5	2,4	1,7	51,6	65,5	3,5	2,9	4,0	3,3
Inne	3,4	25,7	2,1	10,1	39,3	23,9	2,9	5,5	3,3	4,3
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	63,9	60,7	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: APToW, SPW, sygn. 882, 883; APToW, SPN, sygn. 24, 29; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1, cz. 1, 113/6/2, 113/12/2; APB, UWPT, sygn. 4483, 4492, 4496, 4507, 5449; APPoK, SPKon., sygn. 379, 382, 383, zestawienie autora.

O roli uboju po stronie dochodowej w budżetach gmin świadczyły rzeczywiste wpływy budżetowe, zwłaszcza gdy zestawimy je z wpływami planowanymi. W 1932 r. w gminach mniejszych stanowiły one 70,3%, w gminie włocławskiej 90,7% (tab. 6). W latach następnych poprawiła się ściagalność w gminach mniejszych, pogorszyła się w gminie włocławskiej, osiągając odpowiednie wielkości: w latach 1934–1938 poziom 95–99% i ok. 79–84%¹¹⁷.

Zwiększenie niedoborów budżetowych w latach 30. wynikało z faktu zaniechania opłacania składek gminnych, (tab. 7 i 8) oraz ograniczenia konsumpcji mięsa wołowego. Wzrósł popyt na gęsi, indyki, kaczki i gołębie (tab. 9). Opłaty za te usługi były znacznie niższe od kosztów ponoszonych przy uboju bydła¹¹⁸.

Rosnące ubóstwo członków gmin zmusiło zarządy gmin w drugiej połowie 1931 i w 1932 r. do obniżenia opłat za ubój¹¹⁹. Władze zdecydowały się na ten krok niechętnie. Obniżało to i tak malejące dochody i prowadziło do zmniejszenia uposażeń urzędników gminnych, tym samym pośrednio sprzyjało postulatom zgłaszanym przez środowiska lewicowe¹²⁰. W części najmniejszych gmin (np. Skulsku czy Dą-

Tabela 7. Struktura planowanych dochodów budżetowych w Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Brześciu Kujawskim w latach 1924–1935 (w %)

Źródło dochodu	1924	1925	1928	1929	1930	1931	1932	1934	1935	1937	1938
Składki bieżące	8,8	34,3	32,9	48,8	33,6	13,5	11,5	10,8	0,9	40,3	26,1
Składki zaległe	–	–	4,8	–	19,4	32,8	20,3	48,0	45,3	14,3	27,8
Uboj	91,2	65,7	62,3	51,2	39,9	49,1	60,0	33,1	36,1	30,4	31,9
Cmentarz	–	–	–	–	1,0	2,6	3,2	1,8	9,7	6,9	6,4
Synagogi	–	–	–	–	2,1	0,7	1,7	2,1	0,8	0,5	0,6
Inne	–	–	–	–	4,0	1,3	3,3	4,2	7,2	7,6	7,2
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: APToW, SPW, sygn. 805; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/2; APB, UWPT, sygn. 4496, zestawienie autora.

¹¹⁷ APB, UWPT, sygn. 4483, 4507, 5449, *Budżety gmin...*, obliczenia autora.

¹¹⁸ APToW, SPW, sygn. 871. Np. w gminie włocławskiej przyjęta w lipcu 1932 r. stawka za ubój wynosiła od krowy i wołu 7 zł, jałówki 5 zł, cielęcica, kozy i owcy 2,5 zł, gęsi i indyka 0,5 zł, kury, kaczki 0,25 zł.

¹¹⁹ APToW, SPW, sygn. 871, 882; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/7/5. Nagłe obniżenie opłat za ubój o 25% w połowie 1931 r. w gminie w Lubieniu wywołało chaos gospodarczy i pogłębiło deficyt budżetowy. Z decyzji tej szybko wycofano się, powracając do poprzednich stawek 9 zł za bydło, 4 zł za cielę, owcę i kozę, 1,2 zł za gęś i indyka, 0,7 zł za kurę i kaczkę oraz 0,3 zł za kurczaka i gołębia. Doświadczenie to musiało być na tyle bolesne dla finansów gminy, że jako ostatnia w końcu 1933 r. zmniejszyła nieznacznie opłaty jedynie za bydło do 7 zł.

¹²⁰ APToW, SPW, sygn. 387, Sprawozdanie sytuacyjne KPPPW do SPW z czerwca 1932 r.

Tabela 8. Struktura planowanych dochodów budżetowych Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Włocławku w latach 1921–1937 (w %)

Źródło dochodu	1921	1926	1929	1930	1932	1934	1935	1937
Składki	78,1	58,2	57,5	55,8	52,0	52,0	49,1	45,8
Ubój	4,6	28,0	33,8	33,2	31,7	31,0	29,9	29,7
Cmentarz	4,9	4,6	1,3	3,7	9,9	11,3	15,7	16,1
Synagogi	5,5	6,4	4,6	4,4	3,5	3,0	2,9	2,9
Inne	6,9	2,8	2,8	2,9	2,9	2,7	2,4	5,5
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1, cz. 1; APToW, SPW, sygn. 803; APB, UWPT, sygn. 4507, 5449; M. Korzen, *In di jarn...*, s. 95, zestawienie autora.

Tabela 9. Liczby ubojów rytualnych w gminach żydowskich w Kowalu, Lubieniu, Lubrańcu w latach 1929–1934

Zwierzę	Kowal				Lubień				Lubraniec			
	lata											
	1929	1930	1932	1934	1930	1931	1934	1929	1931	1932	1933	
Krowy	695	614	540	586	322	283	248	348	291	399	316	
Ciełeta, jałówki	414	355	214	203	246	288	357	razem ciełeta, jałówki i owce				
Owce	10	55	64	0	2	0	0	233	170	212	204	
Gęsi, indyki	1145	1662	1284	1639	507	807	875	1820	2750	2014	1848	
Kury	3270	3429	1124	424	4623	5019	3670	razem kury i kaczki				
Kaczki	2333	2923	3954	5209	2	0	2969	8250	10064	8657	8000	
Kurczaki, gołębie	817	1023	328	2388	741	1152	722	2374	2481	1914	3008	

Źródło: APToW, SPW, sygn. 857, 858, 865, 866, 877, 881, 883, 896; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/10/5, zestawienie autora.

browicach Kujawskich) rosnący deficyt budżetowy zmuszał zarządy do nagłego podwyższenia opłat za rzeźactwo. Była to praktycznie jedyna metoda pozwalająca na zgromadzenie środków niezbędnych do funkcjonowania gmin. Od początku lat 30. w małych gminach stopniowo tendencje te utrwaliły się, co przyniosło wzrost wpływów do budżetu pochodzących z uboju¹²¹. W gminach zamożniejszych, najczęściej przed najważniejszymi świętami żydowskimi (te zaś przypadały głównie w końcu i w początkach żydowskiego roku kalendarzowego, tj. miesiącach kwiecień, lipiec – wrzesień, wrzesień – październik), podwyższano ceny, co wywoływało wśród mieszkańców protesty¹²². Odwołania i skargi zmuszały zarządy w konsekwencji do obniżania opłat¹²³. Efekt zamierzony, choć chwilowy, a była nim poprawa płynności finansowej, jednak osiągnano. Poprawa sytuacji gospodarczej w 1935 r. przyczyniła się do nieznacznego podniesienia w kilku gminach cen za ubój¹²⁴.

Na pogłębienie trudności finansowych gmin żydowskich wpłynęła ustawa (z 27 marca 1936 r., weszła w życie 1 stycznia 1937 r.) o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach. Miał on polegać na ogłuszeniu zwierzęcia i dalej jego wykrwawieniu (co, było sprzeczne z żydowską tradycją). Inne metody uznano za niedopuszczalne na obszarze, gdzie ludność żydowska w miastach stanowiła nie więcej niż 3% ogółu mieszkańców. Wniosek o całkowity zakaz *szechity* parlament przyjął w marcu 1938 r. (miał obowiązywać od 1942 r.)¹²⁵.

Ustawa wywołała liczne protesty w całym kraju kierowane do władz miejskich, parlamentu, prezydenta. Władze wschodniokujawskich gmin żydowskich, m.in. Lubienia, Lubrańca, Włocławka, Izbicy Kujawskiej, Sompolna, oraz organizacje społeczne, polityczne i zawodowe (Organizacja Syjonistyczna, Mizrachi, Aguda Israel, Cejrej Mizrachi, Cejrej Aguda Israel, Syjoniści Rewizjoniści, Związek Rzemieślników Żydów, Zgromadzenie Kupców, Związek Drobnych Kupców, Poalej Syjon Prawica, Centrala Detaliczna Drobnych Kupców oraz poszczególne cechy żydowskie) w lutym 1936 r. uchwały szereg rezolucji protestacyjnych¹²⁶.

¹²¹ APPoK, SPKon., sygn. 379, 382, 383. W powiecie konińskim z uboju w 1931 r. gminy czerpały 44% dochodów, w 1932 – 48,5% i w 1933 – 59,6%.

¹²² AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12.

¹²³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11 *passim*, 113/12/7; APToW, SPW, sygn. 858, 871, 877. W Brześciu do metody tej odwołano się w roku 1932, w Przedczu w 1931 r., w Lubrańcu w 1934 r. W Kowalu wojewoda warszawski decyzją z 31 października 1933 r. obniżył stawki ubojowe, uznając je w wysokości uchwalonej przez zarząd gminy za „[...] bardzo wysokie [...]” – APToW, SPW, sygn. 881.

¹²⁴ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11, *passim*; APToW, SPW, sygn. 835; APB, UWPT, sygn. 4496. Np. w Lubrańcu w 1935 r. opłata za cielęta wzrosła z 2 do 2,5 zł, za kurę z 0,3 do 0,35 zł, w Brześciu Kujawskim za cielęta z 3 do 3,75 zł, za kurczaka z 0,2 do 0,3 zł.

¹²⁵ H. Świątkowski, *op. cit.*, s. 119; Z. Waszkiewicz, *Położenie prawne Gmin Wyznaniowych Żydowskich w województwie pomorskim (1920–1939)*, [w:] *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 16–17.

¹²⁶ AAN, MSW, sygn. 1603; APToW, SPW, sygn. 403, 607; „WW”, 1936, nr 48 z 4 grudnia, s. 2; *Ibidem*, 1936, nr 2 z 10 stycznia, s. 4. We Włocławku 29 listopada 1936 r. odbył się zjazd

Władze Włocławka w początkach 1936 r. rozpoczęły starania, by doprowadzić do likwidacji uboju rytualnego. Na forum obrad Rady Miejskiej we Włocławku w dniu 6 lutego 1936 r. dyskutowano nad projektem jego zakazu we Włocławku. Radni żydowscy spierani przez członków Zarządu i Rady Gminy Żydowskiej, reprezentantów żydowskich ugrupowań politycznych (Syjonistów ogólnych, Syjonistów Rewizjonistów, Mizrachi, Aguda Israel, Cejrej Mizrachi, Cejrej Amuni Israel), organizacji zawodowych (Związek Rzemieślników Żydów, Zgromadzenie Kupców, Związek Drobnych Kupców) oraz wydawców prasy („Włocławker Wochenblatt” i „Włocławker Sztyme”) powzięli uchwałę protestacyjną, którą przedłożono staroście, prezydentowi miasta oraz przesłano marszałkom Sejmu i Senatowi¹²⁷. Także żydowskie ugrupowania lewicowe: Poalej Syjon Lewica, Bund wspierane przez PPS i KPP, ogłosiły na znak protestu strajk, który przeprowadzono 17 marca między godzinami 10.00 a 12.00. Żydowscy sklepikarze zamknęli na ten czas sklepy, straganiarze zlikwidowali kramy, rzemieślnicy zaprzestali pracy w warsztatach. Gromadzący się przy Starym Rynku Żydzi w liczbie ok. 300 osób podburzani przez działaczy komunistycznych próbowali utworzyć pochód. Interweniowała policja, aresztowano 5 osób¹²⁸. W ostatecznym rozrachunku wnioszek o zniesienie uboju został w 1936 r. odrzucony¹²⁹. Powrócono do tego pomysłu w 1938 r. Radni 6 kwietnia przeforsowali wprowadzenie zakazu uboju rytualnego w mieście. Radni żydowscy na znak protestu opuścili salę¹³⁰. W dniu 30 czerwca radni żydowscy zgłosili pod obrady Rady Miejskiej wnioszek o przywrócenie uboju rytualnego, który polskimi głosami został odrzucony¹³¹.

Niezależnie od skuteczności protestów dochody gmin pochodzące z uboju rytualnego zostały ograniczone. Wyznaczono w kilku miejscowościach (Włocławek, Brześć Kujawski, Kowal, Aleksandrów Kujawski, Płock, Mława) rzeźnie mogące dostar-

---

rzezaków żydowskich z terenu województwa warszawskiego, w którym uczestniczyło 150 osób. Omawiano konsekwencje uchwalenia ustawy i sposoby przeciwdziałaniu jej skutkom. Wyrażono jednocześnie protest w tej sprawie. Por. polemikę władz administracyjnych uczestniczących w opracowaniu ustawy z argumentami wysuwanyymi przez środowiska żydowskie: „Biuletyn Społeczno-Polityczny”, 1936, nr 4 z 24 lutego, s. 49.

¹²⁷ APToW, SPW, sygn. 607. W uchwale wskazywano na niezgodność projektu ograniczającego *szechitę* z zasadami konstytucji ponieważ „gwałci sumienie religijne”. Ubój rytualny stanowi podstawę żydowskiej religijności i jej ograniczanie „to zamach na religijność żydowską”. Działania te wywołują oburzenie i protesty ogółu ludności żydowskiej. Wskazywano również na humanitarność metody, jaką dokonywano uboju i najkrótsze cierpienia zwierząt. W religii mojżeszowej rzeźak lub szochet pociągnięciem idealnie gładkiego noża po tchawicy i gardzieli pozbawiał zwierzęcia życia, co w przypadku typowej wśród chrześcijan praktyki wcześniejszego ogłuszenia zwierzęcia rzeczywiście wydaje się praktyką względnie humanitarną; Szerzej: A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989, s. 243–245.

¹²⁸ APToW, SPW, sygn. 403, Sprawozdanie sytuacyjne... SPW do UWW za marzec 1936 r.

¹²⁹ AAN, MSW, sygn. 963, Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1936 roku, Warszawa 1936, s. 132.

¹³⁰ „Ekspress Kujawski”, 1938, nr 82 z 9 kwietnia, s. 12.

¹³¹ „Ekspress Kujawski”, 1938, nr 148 z 2 lipca, s. 12.

czać mięso rytualnie dla Żydów z województwa pomorskiego. Starania o dołączenie do uprzywilejowanych miejscowości czyniła gmina w Ciechocinku-Służewie. Władze Włocławka starały się ograniczać dochody miejscowej gminy żydowskiej. Zarząd Miejski zamówienia na mięso koszerne dla Żydów służących w garnizonie włocławskim składał w Płocku, a nie w miejscowej rzeźni¹³².

Spadek dochodów płynących z uboju był spowodowany nie tylko wzrostem cen, lecz także celowym ograniczeniem konsumpcji mięsa wołowego. Żydzi z województwa pomorskiego, w tym i z nowo wcielonych powiatów (po 1 kwietnia 1938 r.), wyrażali w ten sposób protest przeciwko restrykcyjnym przepisom. Rabini, m.in. w powiatach kolskim, konińskim, tureckim, po spotkaniu 8 marca 1939 r. zaapelowali o powstrzymanie się od 14 do 30 marca z kupowaniem mięsa na znak protestu¹³³. W konsekwencji kwartalny kontyngent ubojowy dla wszystkich gmin żydowskich na ziemiach polskich ustalony na poziomie 2,3 mln kg, który to poziom okazał się niewystarczający w poprzednim kwartale, został spożytkowany w wielkości 1,9 mln kg. W następnym kwartale kontyngent ustalono na mniejszym poziomie, co okazało się niewystarczające i zmusiło ministra rolnictwa do interwencji w tej sprawie¹³⁴.

Drugim podstawowym źródłem finansowania działalności gmin żydowskich pozostawały dochody płynące ze składek gminnych. Liczba osób, na które nakładano etat do 1928/1929 r., utrzymywała się w każdej z gmin na stosunkowo stałym poziomie. Kryzys gospodarczy zachwiał tą równowagą. Zarządy gmin w latach 1930–1935 poszerzyły grono osób płacących składki, zgodnie z zaleceniami władz nadzorczych¹³⁵. Powodem tego stanu była pogarszająca się ściągalność składek, np. w Chodczu w 1929 r. zaległości nie odnotowano, rok później ich suma sięgnęła 400 zł, w 1931 r. – 1212 zł, w 1931 r. – 2191 zł¹³⁶. W roku budżetowym 1932 wynosiła w gminach mniejszych 68,6%, we Włocławku 58%. Pięć lat później wzrosła w tym ostatnim do 82,6%, w gminach mniejszych zmalała do 47,6%¹³⁷. Zarządy gmin, nie mogąc wyegzekwować przez kolejnych kilka lat składek od zubożałych płatników,

¹³² APB, UWPT, sygn. 4489. W I kwartale 1939 r. starostwa powiatowe zamawiały następujące kontyngenty mięsa rytualnego: aleksandrowskie 2 tys. kg, lipnowskie 22 tys. kg, włocławskie 12 tys. kg, rypińskie 25 tys. kg, miasto Włocławek 70 tys. kg, garnizon włocławski 2,4 tys. kg.

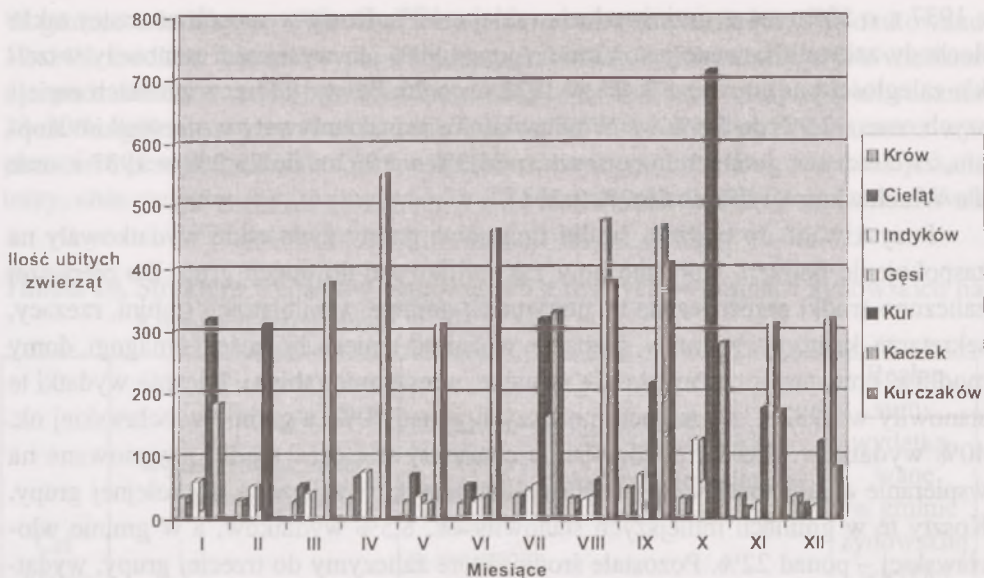
¹³³ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt.: APP), Urząd Wojewódzki Poznański (dalej cyt.: UWP), sygn. 7513.

¹³⁴ AAN, MSW, sygn. 1603, k. 35–37.

¹³⁵ W Lubrańcu liczba członków gminy zmniejszyła się z 834 w 1921 r. do 789 w 1939 r. Liczba płatników składek wzrosła ze 133 w 1922 r. do 155 w 1930 r. W Brześciu Kujawskim z 82 w 1926 r. do 102 w 1933 r., w Lubieniu z 90 w 1928 r. do 101 w 1934 r., w Chodczu ze 102 w 1929 r. do 118 w 1932 r.

¹³⁶ W Kowalu w latach 1927–1933 zadłużenie wzrosło z 239 zł do 13 072 zł, w Lubrańcu z 212 zł w 1928 r. do 8905 zł w 1931 r.

¹³⁷ APB, UWPT, sygn. 4483, 4507, 5449. W gminach w powiecie nieszawskim wielkości te były bardziej zróżnicowane. Wynosiły w 1937 r. w Piotrkowie Kujawskim 31%, w Aleksandrowie Kujawskim-Nieszawie 71%. W gminie w Koninie dla porównania wynosiły 75% – APPoK, SPKon. sygn. 388.

Rycina 1. Liczba dokonanych ubojów rytualnych w Żydowskiej Gminie Wyznaniowej w Przedczu w 1932 r.

najczęściej je umarzały. Akcję tego typu przeprowadzono w latach 1933–1934¹³⁸. Działania nie przyniosły oczekiwanej poprawy. Zadłużenie płatników nadal rosło. Długi z tytułu niezapłaconych składek w gminie włocławskiej osiągnęły w 1931 r. wielkość 40 608 zł, trzy lata później już 103 878 zł¹³⁹.

Wśród płatników składek dominowali reprezentanci zawodów związanych z handlem i rzemiosłem. Ich udział w opłacaniu ogólnej sumy składek w latach 1924/1925–1938 zmniejszył się z 68,2% do 60,4% dla handlu i z 23% do 14% dla rzemiosła. Jednocześnie liczba płatników wykonujących wymienione grupy zawodów zmniejszyła się z 95,3% do 84,6%¹⁴⁰.

Niewielkie wpływy budżetowe przynosiły również środki pochodzące z ementarzy, synagog oraz z „innych” źródeł. To pierwsze źródło stanowiło początkowo niewielki procent dochodów. Jego rola jednak systematycznie rosła we wszystkich gminach. We Włocławku do 16,1% w 1937 r. (tab. 8), w Brześciu Kujawskim do 6,9% (tab. 7). Rosła także ich ściągalskość. Odwrotne od planowanych dochodów pochodzących z synagog. Te zmniejszyły się w gminach małych pomiędzy 1932

¹³⁸ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11, cz. 1–2. Np. w Lubieniu umorzono 3 408 zł zaległych składek, w Lubrańcu 3965 zł.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/3, 113/7/1–2, 113/9/2, 113/9/4, 113/10/2, 113/11, 113/12; APToW, SPW, sygn. 879; APToW, SPN, sygn. 28; APB, UWPT, sygn. 4438, 4485, 4492, 4496. Dane dla Brześcia Kujawskiego, Chodcza, Kowala, Lubienia, Lubrańca, Piotrkowa Kujawskiego, Przedcza, Włocławka.

a 1937 r. o 50%, zaś w gminie wrocławskiej o 17%. Rosły w sposób znaczący także dochody zakwalifikowane jako „inne” (ponad 90% ich wysokości stanowiły wszelkie zaległości budżetowe) z 3,4% w 1932 r. do 25,7% w 1937 r. w gminach mniejszych oraz z 2,9% do 5,5% we Wrocławku. Te jednak służyły w niewielkim stopniu, zwłaszcza w gminach mniejszych, z 39,3% w 1932 r. do 23,9% w 1937 r. oraz dla Wrocławka z 81,7% do 66,9% (tab. 6).

Pozyskiwane do budżetu środki finansowe gminy żydowskie wydatkowały na zaspokojenie potrzeb, które możemy zakwalifikować do trzech grup. Do pierwszej zaliczono środki przeznaczane na utrzymanie gminnej administracji (rabini, rzeźnicy, sekretarze, kantorzy, wiernicy, grabarze, woźni itd.), nieruchomości (synagogi, domy modlitw, cmentarze, rzeźnie, łaźnie rytualne, mieszkanie rabina). Łącznie wydatki te stanowiły w 1932 r. w gminach mniejszych ponad 70%, a gminie wrocławskiej ok. 40% wydatków. Szkolnictwo, pomoc charytatywną oraz środki asygnowane na wspieranie działalności szeregu żydowskich instytucji zaliczono do kolejnej grupy. Koszty te w gminach mniejszych stanowiły ok. 8,5% wydatków, a w gminie wrocławskiej – ponad 22%. Pozostałe środki, które zaliczymy do trzeciej grupy, wydatkowano w ponad 80% na obsługę zadłużenia gmin oraz pokrywanie rosnącego deficytu budżetowego. Ich wielkość w gminach mniejszych pomiędzy 1932 a 1937 r. stopniowo rosła z 20 do 22% (tab. 10).

Nad dochodami i wydatkami wszystkich instytucji, w tym i gmin żydowskich, w ciągu pierwszych kilku lat istnienia II Rzeczypospolitej ciążyła systematyczna deprecjacja marki polskiej. Planowane dochody budżetowe zaspokajały potrzeby gmin zaledwie przez 9–10 miesięcy. Normą aż do końca 1923 r. było uchwalanie budżetów dodatkowych. Niewielkie efekty przynosiły apele MWRiOP o tworzenie w budżetach gmin „[...] do czasu stabilizacji waluty »funduszy rezerwowych« [...]”¹⁴¹. Stąd wszelkie wydatki planowano z dużą rezerwą, ograniczając je do niezbędnych. Dopiero stabilizacja złotego umożliwiła odmienne rozłożenie wydatków w latach następnych. Jednak nie na długo. Wielki kryzys gospodarczy ponownie zmusił gminy do ograniczania wydatków.

W wydatkach budżetowych gmin żydowskich w latach 20. i 30. miało miejsce przesunięcie punktu ciężkości w wydatkowaniu na poszczególne grupy celów. Do połowy lat 20. pensje rabinów pochłaniały w gminach małych 54–65% wszystkich wydatków, rzeźników 30–35%, koszty związane z utrzymaniem budynków stanowiły 5–8%. Pozostałe koszty – wydatki rzeczowe (materiały biurowe, zwrot kosztów dojazdów służbowych, druki urzędowe, prenumerata czasopism), pomoc charytatywna i dobroczynna, pensje pozostałych urzędników gminnych, szkolnictwo kolejne 5–8%¹⁴².

¹⁴¹ APToW, SPW, sygn. 792, Okólnik MWRiOP nr 29. D. W./III z dnia 14 marca 1924 r. do Wojewody Warszawskiego. Jedynie gmina wrocławska uchwaliła fundusz rezerwowy w wysokości 7 mld mkp – AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1, cz. 1.

¹⁴² AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11, cz. 1–2; 113/6/2; APPoK, SPKon., sygn. 375, 379, 389; APToW, SPW, sygn. 792, 807, 813.

W gminie wielkiej we Włocławku do 1925 r. na pensje rabinów wydatkowano 12–14% środków budżetowych. Po śmierci rabina J. L. Kowalskiego ich wielkość dla podrabinów została ograniczona do 5,5–5%. Rzeźnicy otrzymywali rocznie 28–30% ogólnej sumy wydatków, szkolnictwo 3,5–5%, inne koszty związane z wypłacaniem pensji urzędnikom gminnym (sekretarz i jego biuraliści, pomocnicy, kantorzy, chór synagogałny, woźny itp.) 21–22,5%, utrzymanie budynków, zabudowań

Tabela 10. Struktura wydatków planowanych a realnych w gminach żydowskich na Kujawach wschodnich w 1932 i 1937 r.

Cel wydatkowania	Wydatki w gminach mniejszych:				Realne sumy wydatkowane w gminach mniejszych w poszczególnych działach		Wydatki w gminie żydowskiej wielkiej we Włocławku:				Realne sumy wydatkowane w gminie żydowskiej wielkiej we Włocławku w poszczególnych działach	
	planowane		realne				planowane		realne			
	1932	1937	1932	1937	1932	1937	1932	1937	1932	1937	1932	1937
Rabini	23,2	25,8	31,4	25,5	86,3	58,6	3,3	5,3	4,7	2,9	81,2	29,8
Rzeźnicy	20,9	20,1	27,8	26,1	85,0	77,5	9,6	14,1	14,2	14,2	84,2	56,0
Szkolnictwo	4,0	2,4	4,6	2,7	72,5	68,6	7,2	11,1	4,9	9,6	38,8	48,1
Inne koszty gminne	12,0	19,4	8,8	11,0	47,1	33,6	20,4	31,1	28,4	28,1	79,2	50,0
Utrzymanie zabudowań	14,2	5,0	6,6	4,2	29,6	49,5	5,9	2,6	5,4	4,1	51,6	86,3
Wydatki rzeczowe	1,0	0,9	0,8	1,5	50,8	90,4	0,6	0,9	1,3	1,5	120,0	95,2
Pomoc charytatywna	4,4	4,3	3,3	3,8	48,0	52,6	15,0	30,1	17,4	32,6	66,0	59,8
Inne koszty	20,3	22,1	16,7	25,2	52,2	67,7	38,0	4,8	23,7	7,0	35,4	80,9
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	63,8	59,4	100,0	100,0	100,0	100,0	56,8	55,4

i cmentarza 4,5–5%, działalność dobroczynna, charytatywna 18–19%, wydatki rzeczowe 1,5–3%, inne koszty 6–7%¹⁴³.

W latach 30. pod wpływem rosnących trudności gospodarczych władze gmin żydowskich zostały zmuszone do kolejnych zmian budżetowych po stronie wydatków. Niezależnie od przypisania ustawowego do gmin wielkich czy mniejszych tendencje były wspólne. Ograniczano pensje rabinów i rzezaków o 50% w gminie wrocławskiej (z 28,9% ogólnej sumy wydatków budżetowych w 1921 r. do 14,4% i 14,1% w latach 1932 i 1937) i o ok. 30–33% w gminach mniejszych. Zmniejszeniu o 10–30% uległy również koszty rzeczowe. Wzrosły koszty związane z utrzymaniem szkolnictwa oraz subwencjami przeznaczanymi na jego działalność. W gminie wrocławskiej o 60–65% w porównaniu z 1921 r., w gminach mniejszych o 90–100%. W tych ostatnich w niewielu od początku istnienia II Rzeczypospolitej opłacano pensje nauczyciela. Nauczaniem jako zajęciem dodatkowym zajmował się rabin lub jeden z urzędników gminy. Część zamożniejszych członków gminy indywidualnie finansowało naukę synów w prywatnych chederach. W latach następnych proporcje te uległy odwróceniu. W niewielu nie wyodrębniano pensji dla nauczyciela w szkole powszechnej lub chederze¹⁴⁴. Było to związane z przeprowadzeniem reformy szkolnictwa w 1932 r. oraz ograniczeniem nauczycielskich etatów.

Wzrost wydatków odnotowano także w działach traktujących o innych wydatkach gminnych, utrzymaniu zabudowań i pomocy charytatywnej. W tym pierwszym przypadku koszty te wynikały z konieczności opłacania urzędnikom gminnym składek na rzecz Kasy Chorych i Zakładu Ubezpieczeń od Wypadków, rosnącej liczby emerytur oraz spłaty zaciągniętych kredytów. Koszty ponoszone w związku z eksploatacją budynków, nieruchomości i cmentarzy wynikały z konieczności wnoszenia składek od ubezpieczeń na wypadek pożaru, zobligowania przez władze nadzorcze do natychmiastowego remontów budynków, których stan techniczny zagrażał bezpieczeństwu osób z nich korzystających. Wraz z porządkowaniem stanu prawnego szeregu instytucji na podległym sobie obszarze starostowie powiatowi zobowiązywali władze gmin żydowskich do poprawy stanu sanitarnego rzeźni rytualnych, łaźni oraz zalecali w lustracjach większą dbałość o cmentarze. Wykonywanie poleceń wiązało się z dodatkowymi kosztami. Zarządy wpisywały odpowiednie sumy na remonty w kolejnych budżetach, jednak normą było to, że starostowie ograniczali wydatki na te cele podobnie jak na działalność oświatową, charytatywną czy wydatki rzeczowe. Działania władz nadzorczych miały na celu wzmocnienie pozycji finansowej rabinów i rzezaków¹⁴⁵. Utrzymanie ich pozycji stawało się dla

¹⁴³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11, cz. 1–2; APToW, SPW, sygn. 807, 813.

¹⁴⁴ APToW, SPW, sygn. 857.

¹⁴⁵ Protokoły lustracji gmin żydowskich oraz budżety gmin żydowskich: AŻIH, ŻGWW, 113/1 cz. 1–2; 113/6/1–3, 113/7/1, 113/7/5, 113/9/1–2, 113/10/2, 11/10/5, 113/11, cz. 1–2, 113/12/2; APPoK, SPKon., sygn. 379, 389; APToW, SPN, sygn. 29; APToW, SPW, sygn. 807, 813, 822, 830, 835, 848, 852, 857, 858, 862, 866, 873, 882, 884, 885, 888, 890, 896, 1602; APB, UWPT, sygn. 4483, 4496, 4507, 5449.

władz sprawą priorytetową w sytuacji, gdy przybywało w gminach sympatyków syjonizmu czy ruchów lewicowych. Niezależnie od skali ingerencji w wewnętrzne życie gmin żydowskich, ich zarządy w obliczu malejących wpływów do budżetu nie mogły w pełni realizować założeń budżetowych. W 1932 r. wydatkowano 63,8% środków finansowych pierwotnie zakładanych w budżetach w gminach mniejszych i 56,8% w gminie wrocławskiej. Pięć lat później wielkości te uległy zmniejszeniu do poziomu 59,4% i 55,4%, (tab. 10). W poszczególnych działach wydatków, pomimo ograniczenia pensji urzędników gminnych, głównie rabinów i rzezaków, zarządy gmin zwlekły z wypłacaniem należności¹⁴⁶. Zaległości te sięgały w 1932 r. ok. 14% ogólnej wysokości pensji w gminach mniejszych i ok. 19% w gminie wrocławskiej. W 1937 r. zaległości te sięgały analogicznie: ponad 41% i 70%. Rósł deficyt w gminach mniejszych w wywiązywaniu się ze zobowiązań wobec szkolnictwa. Jedynie we Włocławku w szkolnictwie nastąpił wzrost wielkości wypłat z 39% w 1932 do 48% w 1937 r. Nastąpił także wzrost środków w gminach mniejszych wydatkowanych na utrzymanie zabudowań, wydatki rzeczowe, pomoc charytatywną i inne koszty (tab. 10).

Wydatki gmin na szeroko rozumianą pomoc społeczną w początkach lat 20. prezentowały się w porównaniu z latami 30. skromnie. Gminy mniejsze pomagały najbardziej potrzebującym członkom gminy, udzielając doraźnej pomocy materialnej, głównie w postaci żywności dostarczanej przed zbliżającymi się świętami oraz opału w okresie zimowym. Zamożniejsze z gmin mniejszych (Ciechocinek-Służewo, Aleksandrów Kujawski-Nieszawa, Kowal) utrzymywały przytulki dla biednych Żydów¹⁴⁷. Władze gminy w Lubrańcu w czasie wojny uruchomiły działającą do końca 1918 r. kuchnię dla biednych¹⁴⁸. W gminie wrocławskiej działalność charytatywna była bardziej rozbudowana. Gmina łożyła na utrzymanie kuchni ludowej „Beth-Am”, domu noclegowego, sporadycznie dostarczała potrzebującym niewielkich zasiłków pieniężnych, opłacała koszty podróży do miejsc zamieszkania przebywających w mieście ubogim zamiejscowym Żydom. Subsydiowano także ochronkę dla dziewcząt, schronisko dla starców, kuchnię dożywającą dzieci, ambulatorium¹⁴⁹.

¹⁴⁶ APToW, SPW, sygn. 402. Z tego powodu wrocławscy rzezaczy 12 marca 1934 r. zagrozili przeprowadzeniem strajku, jeśli gmina nie wywiązała się z zaległych wypłat. Rabin Chodcza Eliazs Poznański w piśmie z 31 marca 1930 r. skierowanym do wojewody warszawskiego prosił o interwencję w sprawie niewypłacania mu w terminie pensji, która w porównaniu z ościennymi gminami i tak była najniższa. Przed ubóstwem chroniła go jedynie pomoc materialna brata – APToW, SPW, sygn. 858.

¹⁴⁷ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/2, 113/10/5; APB, UWPT, sygn. 4482; APToW, SPN, sygn. 24; APToW, SPW, sygn. 858, 877. Gmina w Lubieniu zakupiony w 1917 r. budynek, w którym mieścił się dom dla ubogich przejezdnych Żydów, przekształciła w 1920 r. na mieszkanie rabi-
na – APToW, SPW, sygn. 797. Gmina w Lubrańcu zrezygnowała z utrzymania przytulku na przełomie 1925 i 1926 r. – AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/11.

¹⁴⁸ APToW, SPW, sygn. 790.

¹⁴⁹ APToW, SPW, sygn. 803, 813; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1, cz. 1–2.

Działania te część zwłaszcza religijnych środowisk uważała za niewystarczające i domagała się od władz zwierzchnich interwencji¹⁵⁰.

W miarę stabilizowania się sytuacji pieniężnej w latach 20. gminy zaczęły w większym stopniu angażować się w działania na rzecz instytucji dobroczynnych. Gmina włocławska wspierała finansowo wypoczynek letni ubogich i chorowitych dzieci, opłacała ich dożywianie w ciągu roku. Wzrosło dofinansowanie instytucji zajmujących się edukacją we Włocławku (koedukacyjne gimnazjum żydowskie, kursy poobiednie dla uczniów szkół powszechnych, kursy wieczorowe dla młodzieży pracującej, kursy języka hebrajskiego, zakup książek dla ubogich dzieci, szkoły dla chłopców: „Mizrachi”, „Jesodej-Hatora”, szkoła religijna dla dziewcząt „Bejt Jakow”) i poza nim (np. Jesziwa Chachmej w Lublinie), opłacano pensję prawnika, który udzielał bezpłatnych porad najuboższym członkom gminy. Wspomagano instytucje wspierające emigrację do Palestyny, kuchnię rytualną dla żołnierzy żydowskich stacjonujących w mieście oraz szereg organizacji społecznych¹⁵¹.

Kryzys lat 1930–1935 zmusił władze gmin do ograniczenia ilości subsydiów wspierających działalność organizacji społecznych czy kulturalnych na rzecz faktycznego zwiększenia zakresu pomocy najuboższym. We Włocławku w latach 1930–1936 umorzono niewypłacone subsydia (np. dla chóru synagogałnego, Towarzystwa „Ort”, „Szul Kult”, jesziwy – „Jeszywas Beth-Josef”)¹⁵². W 1934 r. gmina finansowała działalność domu noclegowego dla przyjezdnych biednych Żydów, schronisko dla starców, ochronkę dla dziewcząt i internat dla sierot, Żydowską Bibliotekę Społeczną. Doraźnej pomocy gotówkowej udzielano przyjezdnym – bezdomnym na opłacenie czynszu, leczenie, podupadłym rzemieślnikom i kupcom oraz przed świętami. Od 1934 r. była stała subwencja na rzecz żydowskich uchodźców z Niemiec¹⁵³.

W gminach mniejszych stałym wydatkiem stały się subwencje wypłacane kasom bezprocentowym „Gemilut Chesed” (z wyjątkiem Skulska), ubogim emigrantom do Palestyny, chederom, emigrantom z Niemiec. Sporadycznie wspierano ruch syjonistyczny, np. „Ligę Pracujących Robotników w Palestynie”, szpital żydowski we Włocławku, zakup lekarstw i leczenie¹⁵⁴. W gminie lubrańskiej wobec pow-

¹⁵⁰ APToW, SPW, sygn. 813. W dokumencie zatytułowanym: Protest obywateli Żydów miasta Włocławka w sprawie budżetu gminy żydowskiej skierowanym 6 lutego 1922 r. do MWRiOP, który podpisało 163 członków gminy, czytamy w odniesieniu do oceny działań władz gminy w sferze pomocy charytatywnej: „[...] Wszystkie instytucje filantropijne utrzymują się albo z oddzielnych składek, albo też pośredniej działalności publicznej (schronisko dla starców m. W[łocławka], ochronka dla dziewcząt i inne). Biedni kręcą się po mieście i żadnej opieki nie doznają [...]”.

¹⁵¹ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1, cz. 1; APToW, SPW, sygn. 846.

¹⁵² APToW, SPW, sygn. 846, 873. Do wypłat na rzecz wymienionych instytucji, choć na mniejsze sumy, zaczęto powracać w 1937 r. W budżecie na ten rok figurują środki mające wspierać działalność tych instytucji. APB, UWPT, sygn. 5449.

¹⁵³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/1, cz. 1; APB, UWPT, sygn. 4507, 5449.

¹⁵⁴ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/2, 113/9/1, 113/11, 113/12/2; APPoK, SPKon., sygn. 382; APToW, SPW, sygn. 881; APToW, SPN, sygn. 29; APB, UWPT, sygn. 4483, 4492, 4496.

szechnego zubożenia biednej części społeczności gminnej w roku 1932 r. zarząd zdecydował o otwarciu religijnego chederu dla ubogich dzieci finansowanego z budżetu gminy. Działania te spotkały się z opozycją zamożniejszych członków gminy¹⁵⁵.

Życie religijne

Kujawy wschodnie stanowiły region, na którego obszarze ścierały się wpływy religijności reformowanej z religijnością ortodoksyjną reprezentowaną przez zwolenników judaizmu rabinicznego i chasydyzm. Specyfika osadnictwa żydowskiego w tym regionie oraz jego ekonomiczny rozwój w XIX i początkach XX w. sprawił, że wykształciły się w środowisku żydowskim dwie grupy. Elity majątkowe, intelektualne na ogół opowiadały się za reformą judaizmu. Z czasem niewielka część asymilowała się i polonizowała. Większość z zasiedziały od pokoleń w miastach i miasteczkach wschodniokujawskich trwała przy religijności rabinicznej. Napływ najczęściej ubogich osadników żydowskich w XIX w. z głębi Królestwa Polskiego sprzyjał upowszechnianiu się religijności chasydzkiej wyniesionej z rodzinnych *sztetl*¹⁵⁶. Rozróżnienie w poszczególnych gminach wpływów religijnych w okresie międzywojennym jest praktycznie niemożliwe. Dopiero zasiedzenie, nawiązanie kontaktów handlowych, rodzinnych, towarzyskich z otoczeniem mogło stwarzać podstawy pod ewentualną zmianę wpojonych zachowań religijnych w następnych pokoleniach. Bliskość granicy z Niemcami sprzyjała poznawaniu postaw i zachowań religijnych Żydów niemieckich¹⁵⁷. Kontakty musiały wywierać pewien wpływ na Żydów mieszkających we wschodniokujawskich miasteczkach, choć zamykanie się poszczególnych środowisk, zwłaszcza religijnych, we własnym wąskim kręgu powodowało, że wpływ nowinek religijnych ograniczał się do niewielkiego grona osób¹⁵⁸.

Zmiana nastąpiła wraz z rozwojem uprzemysłowienia i urbanizacji, zwłaszcza Włocławka. Miasto stało się centrum nieortodoksyjnego żydowskiego życia kulturalnego, politycznego, społecznego, którego oddziaływanie wykraczało poza najbliższą okolicę. Oddziaływał na swój sposób destrukcyjnie na religijne małomiasteczkowe społeczności żydowskie w ziemi dobrzyńskiej oraz części pogranicza mazowiecko-

---

Władze niektórych gmin posiadały swoiście pojęte „specjalizacje” w subsydiowaniu działalności charytatywnej, które nie występowały w pozostałych, np. w Przedczu systematycznie finansowano uzdrowisko „Marpe”.

¹⁵⁵ APToW, SPW, sygn. 857.

¹⁵⁶ I. Trunk, *Gesichte fun jidn in Wloclawek biz dem erszten welt-krig (1802–1914)*, [w:] *Wloclawek we ha...*, s. 56–60, M. Korzen, *In di jarn...*, s. 87–88.

¹⁵⁷ Obserwujący współzycie Żydów mieszkających w pruskim Golubiu i rosyjskim Dobrzyniu, których dzieliła graniczna Drwęca, Bogumił Goltz pisał: „[...] Polscy i pruscy Żydzi ułatwiają kontakty nie tylko przez przemyt, lecz również przez miłość i małżeństwo”, – Cyt. za: W. Jaworska, *„Ein Kleinstädter in Aegypten” (Drobnomieszczanin w Egipcie) Bogumiła Goltza. Niemcy, Żydzi, Polacy – wzajemne powiązania*, [w:] *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy, Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 1995, s. 221.

¹⁵⁸ I. Trunk, *Gesichte fun jidn...*, s. 57, 61, 67.

-wielkopolskiego. Transfer idei nie był jednak jednokierunkowy. Z niewielkich miejscowości leżących w pasie pogranicza kujawsko-mazowiecko-wielkopolskiego czy z głębi Mazowsza, Małopolski, Litwy, gdzie dominowały środowiska tradycyjne, docierały do peryferyjnie położonych z punktu widzenia centrów życia religijnego wschodniokujawskich miast informacje i kadry. Większość powoływanych na urząd rabina duchownych w regionie pochodziła z tych obszarów.

Okres religijnej świetności gmina włocławska przeżyła w drugiej połowie XIX i początkach XX w. Wraz ze śmiercią rabina J. L. Kowalskiego rozpoczął się okres stagnacji. Miasto opuścili lub zmarli nie doczekawszy równie znamienitych następców kantorzy: Jehoszua Fajnzygier (od 1868 r. w Wilnie), Jecheskiel Włocławski (wyjechał do Stanów Zjednoczonych), Efraim Fiszel Shulson (w 1923 r. wyemigrował do USA), Aleksander Zyskind (zm. w Warszawie w 1923 r.), Jeremiachu Wędrownik (zm. w Warszawie w 1938 r.)¹⁵⁹. Ostatnim znaczącym osiągnięciem środowisk religijnych było wybudowanie w 1908 r. nowej synagogi przez J. Golda. O słabnących wpływach środowisk religijnych świadczą wybory do władz gminy w odrodzonej Rzeczypospolitej w 1936 r. W kilku gminach mniejszych także utraciły dominację. Rabini w mniejszych wschodniokujawskich miastach, gdy mieli taką możliwość, przenosili się do atrakcyjniejszych z punktu widzenia prestiżowego i finansowego gmin.

Religijne życie żydowskie formalnie było nadzorowane przez gminy. Faktycznie centra ogniskowały się wokół lokalnych wspólnot, w których poszukiwano zaspokojenia potrzeb duchowych. Skupiano się wokół synagog, domów modlitw, *sztibl*, *jesziw*, cadyków. Własne bóżnice zakładały poszczególne grupy zawodowe, stowarzyszenia społeczne¹⁶⁰. We Włocławku obok dwóch synagog (ul. Królewiecka i Żabia), *sztibl* chasydów Ger (ul. Łęska i Cyganka) działało w okresie międzywojennym 14 domów modlitw¹⁶¹. Najwyraźniej wyodrębnioną grupę wśród społeczności ortodoksyjnych tworzyli chasydzi grupujący się wokół *rebege*, który przewodził poszczególnym grupom. Wspólnie w sposób bezwzględny uznawali autorytet swojego cadyka, który pełnił w życiu każdego specjalną rolę. Odwoływano się indywidualnie do jego mądrości, wiedzy w sprawach związanych zarówno z *sacrum*, jak i z codziennymi kłopotami¹⁶².

Na Kujawy wschodnie chasydyzm dotarł z opóźnieniem – „[...] docierał do gmin małymi strużkami, wpływając na ich ewolucję, tam gdzie mógł znaleźć

¹⁵⁹ S. Geshury, *Cantors in Wloclawek*, [w:] *Wloclawek and Kujawy. Memorial Book*, wyd. I. M. Biderman, New York 1969, s. 57–62.

¹⁶⁰ Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *PO-LIN Kultura Żydów polskich w XX wieku (Zarys)*, Warszawa 1993, s. 83–84.

¹⁶¹ APToW, Magistrat miasta Włocławka (dalej cyt.: MmW), sygn. 2320; M. Korzen, *In di jarn...*, s. 87. Domy modlitw w 1921 r. miały swoje siedziby przy ulicach: Kowalskiej 2, 5, Królewieckiej 33, 38, Zapiecek 6, Żabia 5, Piekarska 8, 15, 18, Szpichlerna 20, Stodólna 64, Kałiska 7, plac Dąbrowskiego, Kokoszka.

¹⁶² Z. Borzymińska, R. Żebrowski, op. cit., s. 79, 81; G. Scholem, *Mistyccyzm żydowski*, przeł. I. Kania, Warszawa 1997, s. 408–409.

możliwości rozwoju [...]”¹⁶³. W *sztetlech* zagościł wcześniej aniżeli we Włocławku. W tym ostatnim dopiero na przełomie XIX i XX w. Zapoczątkowała go grupa 30 chasydów, zwolenników cadyka z Góry Kalwarii – Gerer Rebe, którym przewodzili: Szmuel Zelig Kuczyński, Szymon Pietrykowski, Szlama Majlech Pietrykowski, Eliezar Flakser, Chaim Chasyd, Mosze Aron Geisler, Jakow Zelig Karo, Moszkowicz. W okresie międzywojennym na czele miejscowych chasydów Góry Kalwarii stał *rebe* Gotel Sapiro. W oficjalnych dokumentach skierowanych do władz nadzorczych tytułowano go rabinem. Od roku 1924 r. oficjalnie odprawiał nabożeństwa w swoim domu przy ul. Łęgskiej 59, w którym to budynku mieścił się *klausn* chasydów z Ger¹⁶⁴. Chasydzi tego odłamu nie uznawali cudów i mistycyzmu, nie przyjmowali datków (*pidjonot*), zwracali uwagę na poznanie i rozumienie Tory, w życiu codziennym przeciwstawiali się władzy świeckiej, propagowali pokorę, skromność, przywiązanie do wiedzy i tradycji¹⁶⁵. Ze zwolennikami dynastii Ger rywalizowali na terenie Kujaw wschodnich chasydzi uznający autorytet cadyków w Aleksandrowie Łódzkim, Kocku, Strykowie, Sochaczewie, Ożarowie¹⁶⁶. Było ich zapewne więcej, lecz brak źródeł uniemożliwia prezentację, gdyż sami chasydzi nie przywiązywali wagi do spisywania własnej historii¹⁶⁷. Pozostawione współcześnie opracowania także niewiele miejsca poświęcają chasydom tych odłamów religijnej ortodoksji.

O osłabieniu związków z tradycyjnym nurtem judaizmu świadczą pośrednio działania rabinów mające na celu umocnienie obyczajowości. Nad przestrzeganiem zasad judaizmu czuwał jeden z podrabinów wraz z *mesnagdemami* (sługami). Niektórzy żydowscy rzemieślnicy prowadzący działalność usługową, np. fryzjerzy nie przestrzegali w sposób rygorystyczny szabatu. Niechętnie Żydom „Słowo Kujawskie”¹⁶⁸ opisało na swoich łamach następujący przypadek. Fryzjera Ryzmana, który nie zamknął zakładu, odwiedził duchowny ze sługami i pod groźbą klątwy nakazał zamknięcie zakładu. Fryzjer uczynił to w ich obecności. Po czym w kilkanaście minut później po ich odejściu ponownie otworzył zakład.

O upowszechnianiu się w środowiskach zasymilowanych Żydów obyczajów chrześcijańskich, np. ustawiania choinki w święta Bożego Narodzenia czy odstępstwa od zasad koszernej kuchni, wielokrotnie wzmiankowali w swoich wspomnieniach członkowie Ziomkostwa Żydów z Włocławka w Izraelu. Uczęszczano do synagogi znacznie rzadziej, najczęściej z okazji najważniejszych świąt jak: *Jom Kippur*, *Pesach*, *Szewuot*,

¹⁶³ M. Korzen, *In di jarn...*, s. 87.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 87, przypis 1; APToW, SPW, sygn. 371, 822.

¹⁶⁵ A. Grupińska, *Najtrudniej jest spotkać Lilit. Opowieści chasydek*, Warszawa 1999, s. 61.

¹⁶⁶ T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach...*, s. 173.

¹⁶⁷ Prace nad zbieraniem materiałów archiwalnych dotyczących ortodoksyjnej Agudy w II Rzeczypospolitej rozpoczęto w końcu lat 30. Dyrekcja Centralnego Archiwum „Agudas Israel” z siedzibą w Warszawie przy ul. Rabina Meizelsa 9/12 w grudniu 1937 r. wystosowała apel do wszystkich członków partii o nadsyłanie dokumentów i materiałów dotyczących dziejów Agudy – „Sprawy Narodowościowe”, 1937, nr 6, s. 660.

¹⁶⁸ „Słowo Kujawskie”, 1923, nr 122 z 5 czerwca.

Sukot, *Rosz Haszana*¹⁶⁹. Okazją do osłabiania związków z rygoryzmem religijnym było wiązanie się z działalnością ugrupowań lansujących ideologię lewicową. Dla sfer religijnych fakt przynależności członka gminy żydowskiej do ruchów lewicowych oznaczał faktycznie zerwanie z judaizmem. Żyd będący nim w świetle prawa państwowego przestawał nim być w świetle żydowskiego prawa i tradycji.

Gminy żydowskie, obok zabezpieczenia potrzeb religijnych członków gmin, czuwały nad przestrzeganiem podstawowych zasad życia religijnego stacjonujących w jednostkach wojskowych na terenie Kujaw wschodnich poborowych w służbie czynnej wyznania mojżeszowego. Odrębności religijne inne od wyznania dominującego regulowały w sposób szczegółowy regulaminy wojskowe¹⁷⁰. Gmina włocławska dla żołnierzy żydowskich przed świętami Wielkanocnymi (święto *Pesach* upamiętniające wyjście Izraelitów z Egiptu) przygotowywała kuchnię rytualną dla przygotowania posiłku – *sederu*. Dodatkowo zasilala odbywających służbę wojskową Żydom w garnizonie toruńskim 100 kg macy¹⁷¹. Żydom chcącym w sposób ścisły przestrzegać rytuału gmina żydowska dostarczała codziennie odpowiednią ilość koszernych posiłków¹⁷². Obchody święta *Pesach* wymagały przygotowania dużej ilości macy, co jednocześnie wiązało się z zyskami dla rabinatu i piekarzy. Przyznawanie koncesji na wypiek rodziło kontrowersje. W gminie włocławskiej, aby zapobiec ciągnącym się od lat sporom, przedstawiciele gminy porozumieli się z żydowskim cechem piekarzy przy pośrednictwie starosty i zawarli w starostwie 19 lutego 1934 r. umowę w tej sprawie¹⁷³.

Obok synagog pełniących oficjalną rolę centrum życia religijnego uzupełniały je domy modlitw utrzymywane ze środków gmin lub dotacji osób prywatnych. Ich liczba ulegała niewielkim zmianom. W każdej gminie obok synagogi działał jeden, cza-

¹⁶⁹ Stenogram spotkania T. Kawskiego z członkami Ziomkostwa Żydów Włocławka w Izraelu w dniach 3–4 sierpnia 1998 r.

¹⁷⁰ Dokumentacja w tej sprawie znajduje się w: Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt.: CAW), Ministerstwo Spraw Wojskowych (dalej cyt.: MSWoj.), Biuro Wyznań Niekatolickich, (dalej cyt.: BWN), sygn. I 300.20.131. Żołnierze wyznania mojżeszowego byli zwalniani z pełnienia służby w dni świąteczne, których wykaz był rokrocznie ogłaszany w „Dzienniku Rozkazów Wojskowych”, oraz poprzedzające je wieczory, o ile sytuacja pozwalała na zwolnienie od zajęć i robót z prawem opuszczenia koszar.

¹⁷¹ CAW, MSWoj., BWN, sygn. I 300.20.116. Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Włocławku do Naczelnego Rabina W.P. dr J. Misesa w Warszawie z dnia 5 czerwca 1929 r.

¹⁷² Ibidem, Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Kaliszu do rabina W.P. mjr. B. Steiberga z dnia 15 lipca 1935 r. W Kaliszu w 25 i 29 pułku odbywało służbę wojskową 160 żołnierzy żydowskich, z których 10 nie korzystało z kuchni ogólnej. Przestrzegali w sposób rygorystyczny rytuału.

¹⁷³ APToW, SPW, sygn. 1341. Zarząd Gminy Żydowskiej zobowiązał się do niewydawania pozwoleń dla piekarni, które nie zostały wskazane przez władze cechowe (było ich 6), które uruchamiano wcześniej tylko przed świętami bez zgody cechu. Ustalono także opłatę za zezwolenia w wysokości 1400 zł od 6 pieców i 100 zł dla rabina od zezwolenia za wypiek ręczny. Format macy liczył od 10–12 sztuk, maksymalna cena za 1 kg macy wynosiła 1 zł. Połowa ze wskazanych piekarzy należała do Aguda Israel.

sem dwa domy modlitw określane niekiedy jako szkółki, ponieważ wykorzystywano je jako *cheder* (szkołę religijną dla chłopców lub *kojlelu* – uczelnię religijną dla żonatych mężczyzn). W powiecie wrocławskim w 1925 r. było ich 19¹⁷⁴.

Zmierzch żydowskiego samorządu

Upadek żydowskiego samorządu nastąpił wraz z wybuchem II wojny światowej. Rola gmin żydowskich została sprowadzona do fasadowości. Nawet nazewnictwo stosowane przez niemieckie władze początkowo nie było precyzyjne. We Wrocławku na czele gmin postawiono Judenrat, którego nazwa pojawiła się w pierwszej połowie 1940 r. W mniejszych miejscowościach do jesieni 1940 r. używano zwrotu Jüdische Gemeinde. Dopiero w 1941 r. upowszechniło się określenie Judenrat¹⁷⁵. Niezależnie od nazwy gminy żydowskie pełniły te same funkcje. O ich strukturze wiadomo niewiele. Na ich czele stali Komisarze Żydowscy. Spośród agend gminnych zachowały się informacje o istnieniu Służb Porządkowych, Komand Robotczych, Wydziałów Aprowizacyjnych. Władze gmin były odpowiedzialne przed władzami niemieckimi za wykonywanie zleczonych im rozporządzeń.

Od pierwszych dni wojny opinie wyrażane na temat działalności władz gmin żydowskich pozostawały negatywne. Osoby wchodzące w skład organów zarządzających były piętnowane, a sama instytucja gminy żydowskiej ucierpiała z tego powodu. Działacze gmin, potem Judenratów, byli nominowani przez władze niemieckie. W zależności od indywidualnych predyspozycji psychicznych i moralnych, sytuacji rodzinnej, materialnej i wielu innych okoliczności podejmowali kroki uwzględniające w różnym stopniu indywidualne i grupowe interesy. Stąd ocena ich postępowania wobec braku materiałów archiwalnych pozostaje kwestią otwartą.

Zarzucano członkom władz gminnych, potem Judenratów, malwersacje finansowe przy zbieraniu składek na kontrybucje we Wrocławku. Z gromadzonymi pieniędzmi „[...] działały się... różne, dziwne rzeczy – ogłaszano, że brakuje 2 tys., później 4 tys., 3 tys. itd., przy III kontrybucji brakowało pieniędzy. Gmina Żydowska kombinowała, z jednej strony ugadała się z Niemcami o zapłaceniu części, z drugiej strony nikogo o wyżej wymienionej umowie nie informowała [...]”¹⁷⁶. Żydzi mieli za złe władzom gmin żydowskich fakt utrzymywania Służby Porządkowej i współdziałania z Niemcami poprzez dostarczanie imiennych list osób będących ciężarem dla gminy. Znalezienie się na niej było równoznaczne z wysiedleniem w głąb Generalnej Guberni¹⁷⁷. O opłacaniu się członków władz gmin Niemcom w obawie przed wywózką informowano np. w Osiecinach¹⁷⁸. Powszechnym zjawiskiem było

¹⁷⁴ APToW, SPW, sygn. 824.

¹⁷⁵ AŻIH, American Joint Distribution Committee, sygn. (stare): 103/J-31, 242/J-31, 330/J-10; Ibidem, sygn. (nowe): 210, 426; Akta procesowe, – APB, Amstgericht Leslau, sygn. 3596, 3796, 4206, 4357; APB, Sondergericht Leslau, sygn. 49, 70, 226, 395.

¹⁷⁶ AŻIH, Archiwum Ringelbluma I (dalej cyt.: Ring. I), sygn. 940, k. 32.

¹⁷⁷ AŻIH, Ring. I, sygn. 940, k. 32–33.

¹⁷⁸ AŻIH, AJDC, sygn. (stara), 339/J-26.

łapówkarstwo przy załatwianiu rozmaitych czynności, np. w trakcie zasiedlania getta wrocławskiego¹⁷⁹.

Działalność Judenratów miała także pozytywne cechy. Zajmowały się aprowizacją, co w przypadku getta wrocławskiego, a szczególnie po jego zamknięciu odgrywało istotną rolę¹⁸⁰. Dystrybucję żywności i środków przekazywanych przez American Joint Distribution Committee przejęły powołane przez gminy Komitety Pomocy przy Zarządach Gmin (Hilfskomitte bei der Jüdische Gemeinde). Rolę pośredniczącą między centralą warszawską a małymi skupiskami pełniły Komitety Pomocy we Włocławku, Brześciu Kujawskim, Sompolnie, Kowalu, Lubrańcu i Izbicy Kujawskiej. Często jednak zaniżały przyznane środki pomocowe lub pobierano od nich prowizję, co wywoływało liczne protesty społeczności mniejszych skupisk¹⁸¹. Gmina wrocławska potrzebującym pomocy przydzielała dziennie 1 markę, mniejsze gminy, np. w Osiecinach, Kowalu, Radziejowie, zadowalały się możliwością skierowania do pracy Żydów, widząc w tym jedyną możliwość zarobienia kilkudziesięciu fenigów¹⁸². Potrzeby zawsze były większe od możliwości ich zaspokojenia, stąd frustracje i krytyka poczyniła Judenratów.

Zagłada ludności żydowskiej została zakończona na Kujawach wschodnich latem 1942 r. II wojnę światową przeżyli nieliczni. Względy polityczne i demograficzne sprawiły, że w powojennej Polsce nie odrodził się samorząd żydowski. Tym samym trwająca od XIV w. tradycja samorządowa została przerwana. Z jej odrodzeniem trzeba było czekać aż do lat 90. XX w. Obecnie teren Kujaw wschodnich wchodzi w skład gminy żydowskiej we Wrocławiu.

---

¹⁷⁹ *Wspomnienia Samka Izraelskiego* (rękopis w posiadaniu T. Kawskiego).

¹⁸⁰ APP, Namiestnik Rzeszy Okręgu „Kraj Warty” w Poznaniu 1939–1945, sygn. 3006.

¹⁸¹ AŻIH, AJDC, sygn. (nowe): 210, 425, 426, (stare): 103/J-31, 242/J-31.

¹⁸² AŻIH, AJDC, sygn. (stare): 103/J-31, 242/J-31, 339/J-26; APB, AL, sygn. 3704, Zeznania Hersza Gaşiorowskiego.